

Het Rijksadministratief Centrum

BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

44



Gratis DVD *'Herinneringen aan een verloren utopie'* langspeelfilm van Yves Cantraine

Redactie en iconografische opzoekingen
Guido Jan Bral

Begeleidingscomité
Christine Rouffin en Cyrille Segers
Kabinet van Staatssecretaris Emir Kir
Dominique Pauchet en Tom Verhofstadt
Directie Monumenten en Landschappen

Coördinatie
Dominique Pauchet
Directie Monumenten en Landschappen

Nalezing
Ludo Gobin en Harry Lelièvre
Directie Monumenten en Landschappen

Dankbetuigingen
Wij danken Pierre Bernard, Hugo Claes, Anne Everaert, Hervé Gilson,
Marc en Stéphane Jasinski, Pierre Puttemans, Bas Smets en Sybille Valcke
voor de kostbare hulp die ze ons hebben geboden

Illustraties
b = boven, m = midden, o = onder, r = rechts, l = links

© Archives d'Architecture Moderne: 1, 13(b,o), 14(b,o), 18, 19(o), 22(b,o), 23(b,o), 25(l,r), 26(o-l,r), 27(l,r), 29(b,o), 31(b), 32(l,r), 33, 34(l,r), 35(b,o), 36(b), 38(b,o), 39(o), 44, 45(b,o); Foto M. Jasinski: 39(b); © Foto M.-F. Plissart: 43; © Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, foto's Bastin-Evrard: 36(o), 37, 38(b,l-o), 40, 41; © Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, foto's M.-F. Plissart: 24(b), 46, 47; Privé-verzameling, Regie der gebouwen, brochure 1980: omslag, 24(o), 26(b), 30, 31(o,l); © Regie der Gebouwen (OWTP): 9, 16, 17, 19(m), 20, 21(l,r), 28(b,o), 42; Stadsarchief Brussel: 4, 5(b,o), 6, 7; Schelfhout CH., E.: 12, 15(b); Verzameling H. Gilson: 2-3, 11, 15(o), 19(b), 31(o,r).

Grafische vormgeving en fotozetwerk: La Page • *Druk:* Enschedé | Van Muysewinkel • *Distributie:* Altera Diffusion

© Verantwoordelijke uitgever: Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest,
directie Monumenten en Landschappen, Patrick Crahay, Directeur
CCN – Vooruitgangstraat 80 - 1035 Brussel - Tel. 0800/13680

GEDRUKT IN BELGIË
WETTELIJK DEPOT: D/2007/6860/012 - ISBN: 2-930457-14-7

Het Rijksadministratief Centrum

Guido Jan BRAL



GESCHIEDENIS VAN DE SITE	4
WEDEROPBOUW VAN DE SITE VAN DE ORATORIENBERG	8
Waarom een Rijksadministratief Centrum?	8
Keuze van de vestigingsplaats	8
De concretisering van het project	13
Bouw van het Rijksadministratief Centrum	18
Verschillende fases	20
Stijl van het Rijksadministratief Centrum	21
De gebouwen	26
Toegangen en verkeersassen	34
Belangwekkende interieurs	36
De tuinen	43
BALANS	47

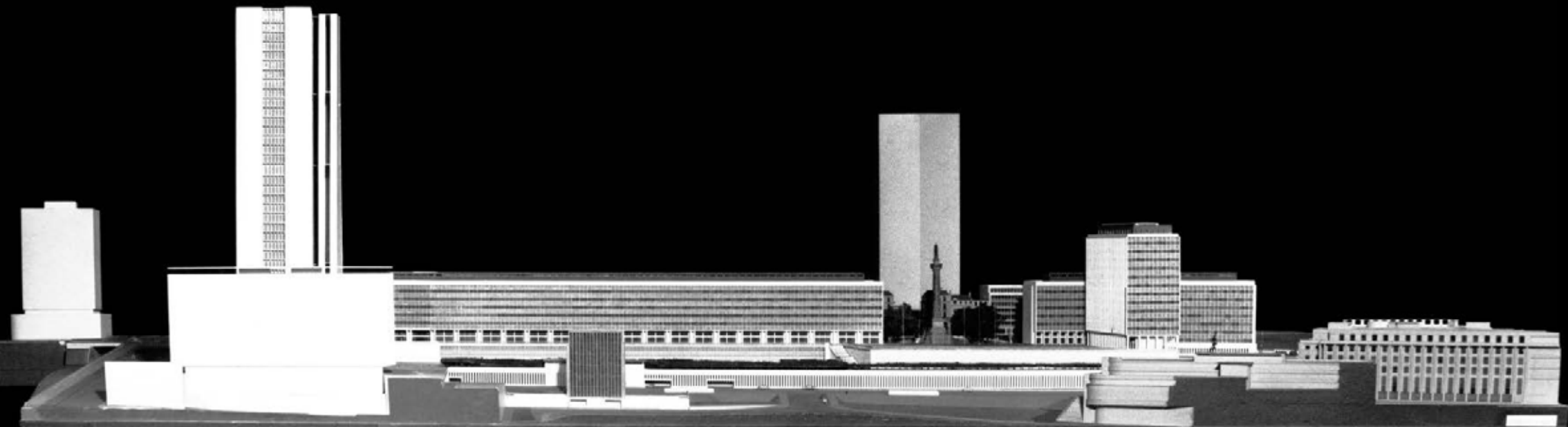
Op 21 april 1958, in de vooruitstrevende en optimistische sfeer van de Wereldtentoonstelling van datzelfde jaar, legde de jonge koning Boudewijn de eerste steen van een reusachtig Rijksadministratief Centrum, aan de voet van de Congreskolom in de Koningsstraat. Het zou bijna vijftwintig jaar duren om dit buitenmaatse stedenbouwkundige project te realiseren, dat mettertijd meer en meer kritiek kreeg. Toen de Financiëntoren als laatste onderdeel in gebruik werd genomen, stonden de Corbusiaanse stedenbouwkundige ideeën volop ter discussie.

In 1959 publiceerde de journaliste Éliane Havenith een positief hoofdartikel in een themanummer van het tijdschrift *Architecture* over kantoorgebouwen: 'De centrale administratie geeft het voorbeeld door de bouw van het Rijksadministratief Centrum, in het hart van Brussel. Dit grootschalige bouwwerk zal een volledige wijk van de hoofdstad veranderen en, als het huidige plan gevolgd wordt, een van de grote bouwwerken van onze tijd zijn.' De ontwikkelaars en architecten van het project geloofden er echt in, maar de tijd werkte tegen hen. De trage vordering van de werkzaamheden speelde in de kaart van de critici die het project vanuit architecturaal, stedenbouwkundig en sociaal oogpunt volledig achterhaald vonden en het afkraakten als unitaristisch, fascistisch en monofunctioneel.

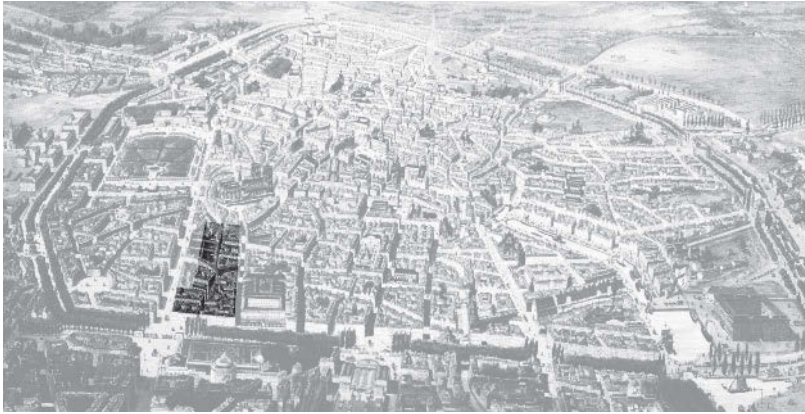
De tegenstanders, met name ARAU (Atelier de Recherche et d'Action urbaines), bestempelden het project als het meest absurde product van de Noord-Zuidverbinding. Volgens hen 'hadden het schilderachtige stadswefsel op de flank van de Zennevallei en de fraai aangelegde wijk van Jean-Pierre Cluysenaar (1811-1880) nabij de Congreskolom plaats moeten maken voor een aantal koude kantoorblokken en twee fascistische pleinen die allesbehalve bevorderlijk waren voor de menselijke relaties.' Aan de andere kant hebben jonge en enthousiaste kunstenaars, architecten en stedenbouwkundigen, die de architectuur en de stedenbouw van de jaren 1950-1960 hadden herontdekt, gedurende een tiental jaar op de site colloquia georganiseerd over de toekomst van het Rijksadministratief Centrum. Ze hebben duizenden jongeren aangelokt met culturele en vrijetijdsactiviteiten om hen de magie van deze plek te leren kennen. Sinds tien jaar staan twee visies diametraal tegenover elkaar in hun bewondering of afkeuring voor deze stedenbouwkundige en architecturale realisatie.

Alvorens dieper in te gaan op het ontstaan, de evolutie en de appreciatie van het Rijksadministratief Centrum zelf, is een historische en stedenbouwkundige inleiding onmisbaar om beter te begrijpen hoe men ertoe gekomen is om de centrale administratie op één enkele site te groeperen en waarom deze strategische plek, tussen de boven- en de benedenstad, uiteindelijk werd gekozen.

Schaalmodel van een voorontwerp van
het Rijksadministratief Centrum.



Geschiedenis van de site



Panoramisch zicht van Brussel getekend vanaf een uitkijkpunt boven het Noordstation. Gravure van A. Canelle naar Nouvy, omstreeks 1850, Brussel. De wijk van de Oratoriënberg is aangeduid.

De oude site van de Oratoriënberg, gelegen op de heuvelflank boven de lager gelegen Broekwijk, had aan het begin van de 19^{de} eeuw ondanks haar ligging binnen de tweede stadsomwalling uit de 15^{de} eeuw nog een sterk landelijk karakter.

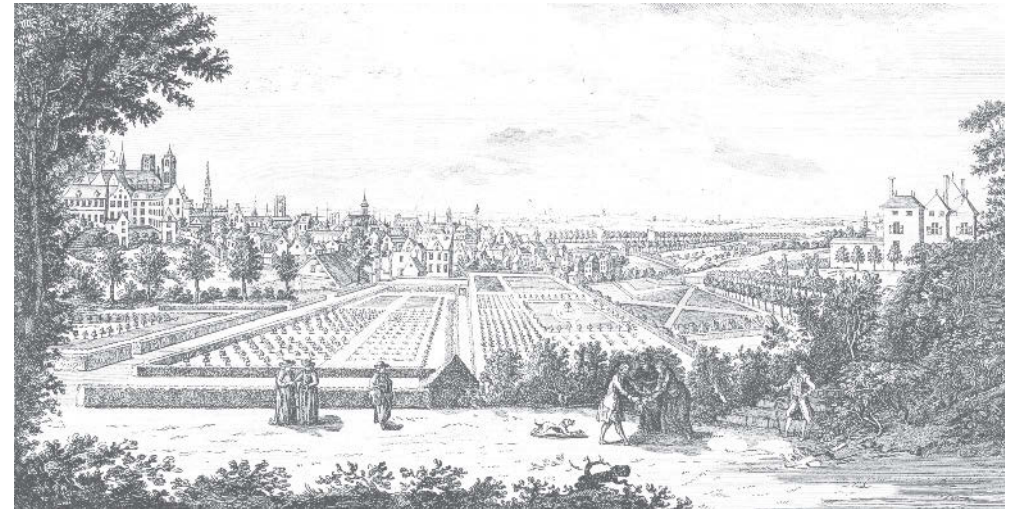
Bijna het hele gebied tussen de vroegere *Leuvensepoort* en het huidige tracé van de Adolphe Maxlaan bestond uit een aaneenschakeling van grote moestuinen, vermakelijkheden en boomgaarden, die in terrasvorm waren aangelegd. Een 17^{de}-eeuwse gravure geeft ons een beeld van deze plek en toont een grote tuin toebehorend aan het vroegere klooster van de oratorianen, dat in de 17^{de} eeuw gebouwd werd in een wijk dicht bij de collegiale van Sint-Michel-en-Sint-Goedele (de huidige kathedraal).

Tijdens de Franse periode werd dit klooster niet gesloopt maar opgekocht door het Bestuur der Godshuizen en verbouwd tot weeshuis. De grote terrastuinen werden opengesteld voor het publiek.

In 1821 werd het kloostercomplex toch ingekrompen. De tuinen verdwenen en het terrein werd gedeeltelijk opgehoogd om stedenbouwkundige ingrepen mogelijk te maken in de bovenstad. Deze veranderingen werden doorgevoerd na de sloop van de tweede stadsomwalling en leidden onder meer tot de aanleg van de Koningsstraat. Het hoogteverschil tussen de top en de voet van de heuvel werd daardoor nog sterker beklemtoond, in die mate dat het lager gelegen gebied de naam kreeg van 'Bas-fonds'.

De Stad Brussel kocht de ongebruikte gronden van deze 'Bas-fonds' om de hand te leggen op deze strategische site en het panorama op de oude stad

Titelpagina:
De Financiëntoren, detail.



Gravure van de tuinen van het klooster van de oratorianen op het einde van de 17^{de} eeuw .

te vrijwaren. De aankoop paste in het opzet om een moderne en eigentijdse stad te creëren met weidse perspectieven. Het college van burgemeester en schepenen besloot hier een nieuwe stadswijk aan te leggen en koos uiteindelijk voor het plan ingediend door Jean-Pierre Cluysenaar in 1847.

J.-P. Cluysenaar stelde voor om het terrein dat een aanzienlijke diepte van meer dan 100 meter had te verdelen in twee aparte delen, zowel wat de hoogte als wat de bouwstijl betrof. Zijn plan behelsde in het benedengedeelte de bouw van een overdekte markt in neoromaanse stijl bestaande uit twee vleugels die een monumentale trap zouden flankeren met meerdere trapdelen om het hoogteverschil te overbruggen tussen de Koningsstraat en

Ontwerp voor de overdekte markt door architect J.-P. Cluysenaar.



DE CONGRESKOLOM

Joseph Poelaert ontwierp de robuuste en monumentale Congresskolom in een keizerlijke en zeer napoleontische stijl. De late nawerking van de empirestijl van de Franse keizerlijke architecten Ch. Percier (1764-1838) en P.-Fr. Fontaine (1762-1853) is nog duidelijk aanwezig. De werkzaamheden duurden van 1850 tot 1859.

De Congresskolom is 47 meter hoog en wordt bekroond door een standbeeld van koning Leopold I. Aan de binnenzijde loopt een wenteltrap van 193 treden. De gecanneleerde schacht van de zuil is in vier segmenten verdeeld door ringen van loofwerk. In het onderste segment bevinden zich de halfverheven beelden van de *Genius der Natie* omringd door allegorische voorstellingen van de negen Belgische provincies. Erboven zijn de wapenschilden van België en de provincies aangebracht. De zijden van het voetstuk zijn met marmeren platen bekleed. Op drie zijden staan de namen te lezen van de 237 leden van het Nationaal Congres; op de vierde zijde, die de voorkant van het monument vormt, staat de tekst van de voornaamste artikelen van de Belgische grondwet. Onder deze opschriften loopt een stylobaat (basis van het voetstuk) versierd met slingers en frontons die de *Kunsten, Wetenschappen, Nijverheid en Landbouw* symboliseren. Vier data verwijzen naar de gebeurtenissen van de Belgische onafhankelijkheid: de volksopstand en de gevechten in september 1830, de installatie van het Nationaal Congres op 10 november 1830, de goedkeuring van de Grondwet op 7 februari 1831 en de troonsbestijging door

Leopold I op 21 juli 1831, de huidige nationale feestdag. Het gebruik van verschillende materialen - hardsteen, witte natuursteen, gepatineerd brons en vergulde messing - zorgt voor polychrome accenten.

Op de hoeken van het voetstuk zitten vier grote vrouwenfiguren, in gepatineerd brons, die de door de Grondwet gewaarborgde vrijheden voorstellen. Ze zijn het werk van de neoclassicistische beeldhouwers Jozef Geefs (1808-1885), Eugène Simonis (1810-1882) en Charles Fraikin (1817-1893). Het standbeeld van koning Leopold I is vervaardigd door Willem Geefs (1805-1883). De bronzen leeuwen voor de ingang zijn eveneens van E. Simonis. De Congresskolom werd op 26 september 1859 plechtig ingehuldigd.

De zuil vereeuwigd de drie voornaamste verwezenlijkingen van het Nationaal Congres: de nationale onafhankelijkheid, het ontwerp van een democratische grondwet en de keuze voor een monarchie. Na de Eerste Wereldoorlog kreeg de Congresskolom een bijkomende symbolische waarde. Op 11 november 1922 werden tijdens een indrukwekkende plechtigheid de resten van een Belgische onbekende soldaat bijgezet tussen de twee kolossale leeuwen die de onafhankelijkheid van België en zijn onwankelbare gehechtheid aan de vrijheid uitbeelden.

Sindsdien brandt hier een eeuwige vlam.



Beeld van het Panoramaplein dat tussen 1850 en 1859 werd omgevormd tot het Congressplein door architect J. Poelaert.



De overdekte markt in neoromaanse of rondboogstijl met monumentale trappen, de Congresskolom, een van de herenhuizen langs het plein en op de achtergrond, rechts van de zuil, het herenhuis van J. Poelaert.

de 'Bas-fonds'. Een helling moest de twee niveaus aan weerszijden van het geheel met elkaar verbinden.

Omvangrijke grondwerken waren nodig om het bovenplein in terrasvorm te nivelleren. Dit uitzichtpunt kreeg de toepasselijke naam van *Panoramaplein* en werd de bestemming van zondagse wandelingen. De wandelaars kwamen er het uitzicht bewonderen op de oude stad en het omliggende platteland. Het concept van J.-P. Cluysenaar bepaalde de aanleg van dit plein in Italiaanse neorenaissancestijl.

In 1849 werd een officiële wedstrijd georganiseerd voor de aanleg van het *Panoramaplein*. Het college koos voor het ontwerp van Joseph Poelaert (1817-1879), dat voorzag in de oprichting van een zuil als eerbetoon aan het Nationaal Congres en de Grondwet van 1831.

J. Poelaert respecteerde het algemene ontwerp van J.-P. Cluysenaar door plannen te tekenen voor twee imposante, monochrome en symmetrische herenhuizen die de symbolische ruimte van het nieuwe plein zouden afbakenen. Deze twee huizen werden gebouwd tussen 1850 en 1852.

Een eeuw lang bleef deze plechtige site van stedenbouwkundige ingrepen gespaard totdat de regering besloot er een Rijksadministratief Centrum te bouwen.

Wederopbouw van de site van de oratorienberg

'Het kantoorgebouw moet even efficiënt zijn als een fabriek. De administratie moet produceren en de gebouwen waarin ze gehuisvest is moeten ontworpen worden om deze productie te vergemakkelijken. De inrichting van de interieurs moet vooral worden bepaald door functionele oogmerken.' (Louis Camus, 1937).

WAAROM EEN RIJKSADMINISTRATIEF CENTRUM?

Het idee om de centrale administraties van de diverse ministeries op één plaats te groeperen en een Rijksadministratief Centrum te bouwen dateert officieel van 1937.

Reeds in 1929 had architect Stanislas Jasinski (1901-1978) een project ingediend voor de 'centralisatie van alle kantoren van de ministeriële administraties' in volle stadscentrum, tussen de Beurs en het Zuidstation. Dit project werd vanwege zijn impact op het stadscentrum nooit uitgevoerd.

L. Camus, koninklijk commissaris voor administratieve hervormingen, was van mening dat er nieuwe gebouwen moesten komen voor alle administratieve diensten van de centrale overheid.

Hij had vastgesteld dat de 5.500 tot 7.500 ambtenaren die in Brussel werkten voor de diverse ministeries – Financiën, Communicatie, Arbeid, Sociale Voorzorg, Volksgezondheid en Gezin, Landbouw, Belgisch-Congo en Rwanda-Burundi, Economische Zaken en Middenstand – verspreid waren over 57 verschillende gebouwen waarvan het onderhoud jaarlijks 60 miljoen toenmalige Belgische frank kostte. De centralisatie van deze administratieve diensten op één plaats was de enige manier om hun werking efficiënter en goedkoper te maken.

DE KEUZE VAN DE VESTIGINGSPLAATS

Eens dat het principe van de concentratie aanvaard was, moest een plaats worden gekozen die voldoende ruimte bood voor de administratieve behoeften en taken.

Als vestigingsplaats van een Rijksadministratief Centrum waren er in essentie twee mogelijkheden: ofwel aan de rand van de stad, waar de grondprijzen lager waren en de uitbreidingsmogelijkheden onbeperkt; ofwel in het centrum, binnen de Brusselse Vijfhoek, waar de verbindingen veel gemakkelijker

waren en waar de mogelijkheid bestond om een 'krottenwijk' te saneren tot 'een waardevol stedenbouwkundig geheel'. Een bijkomend argument voor deze laatste keuze was dat volgens de Belgische grondwet alleen het hart van de agglomeratie de hoofdstad van het koninkrijk als zetel van de nationale instellingen vertegenwoordigde.

De tweede optie haalde het en verschillende vestigingsplaatsen werden voorgesteld: het terrein van het vroegere Sint-Jansgasthuis, de site van de Putterij nabij het Centraal Station, de Nationale Schietstand van Schaarbeek en het Oefenplein van Etterbeek. Uiteindelijk viel de keuze op de wijk aan de voet van de Congreskolom (17 meter hoogteverschil) vanwege de nabijheid van de stations op het traject van de spoorwegtunnel die sinds enkele jaren het Noord- en het Zuidstation via het stadscentrum met elkaar verbond. Ook het wegenknooppunt gevormd door de grote verkeersassen van de Kruidtuinlaan en de Pachecolaan op de kleine ring lag vlakbij.

Een stedenbouwkundige analyse in het kader van het gewestelijk bestemmingsplan van Brussel uit 1948 had aangetoond dat deze wijk zich als enige leende voor zulke concentratie van ministeries. De wijk lag dicht bij het Parlement en de zone van de Wetstraat en kon, als daar ooit behoefte toe bestond, hiermee ondergronds worden verbonden. De wijk lag aan de rand van de grote, herop te bouwen zone van de Noord-Zuidverbinding en werd in de richting van de bovenstad begrensd door de achterkant van de percelen van de Koningsstraat, de Schaarbeekstraat en de Vandermeulenstraat, het Congresplein, de de Lignestraat, de Oratoriënberg en de vroegere Zionberg, gelegen achter de Nationale Bank, die vóór de werken aan de Noord-Zuidverbinding de Sint-Elisabethstraat en de Sint-Laurensstraat verbond.

Aangezien de meeste nog overblijvende percelen en gebouwen reeds eigendom waren van het *Nationaal Bureau voor de Voltooiing der Noord-*



Opname van de site tijdens de slopingswerken van de restanten van het 17^{de}-eeuwse oratorianenklooster.

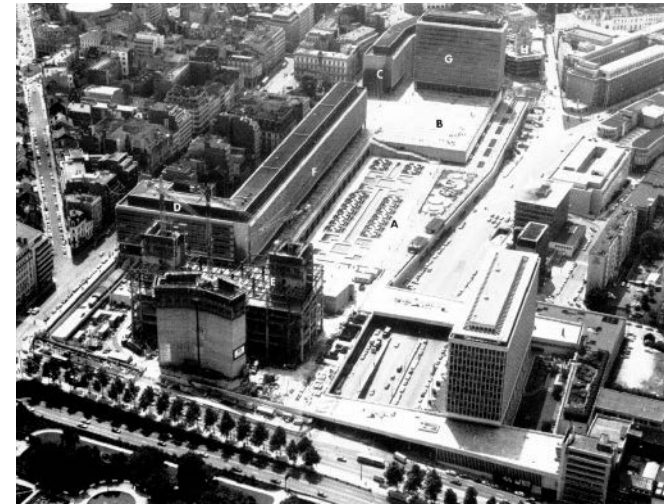
Zuidverbinding, de Staat of de Stad Brussel, waren er maar weinig onteigeningen nodig om de bouw van het Rijksadministratief Centrum te kunnen aanvatten.

De brochure *Het Rijksadministratief Centrum*, uitgegeven in januari 1973 onder redactie van Robert Goffaux, geeft een enigszins opportunistische en vandaag achterhaalde argumentatie voor de keuze van de site, namelijk het probleem van de ongezonde woningen. 'Het project bood de mogelijkheid een krottenwijk zonder architecturale waarde, die vroeg of laat onbewoonbaar zou worden verklaard volgens de moderne gezondheidsnormen te saneren. Er woonden weliswaar nog 690 gezinnen die elders een nieuwe woning moesten krijgen, maar steden zijn nu eenmaal aan verandering onderhevig ...'

De keuze voor deze vestigingsplaats had ten slotte ook het voordeel dat men het grote 'litteken' van de Noord-Zuidverbinding kon verzachten die de stad letterlijk in tweeën had gesneden.

De principiële beslissing voor de inplanting werd uiteindelijk genomen in 1955. Op de ministerraad van 8 juli van dat jaar werd deze keuze politiek bekrachtigd door eerste minister Achille Van Acker.

Een van de voorwaarden die de bouwheer oplegde, was de stedenbouwkundige integratie van het Congresplein en de Congreskolom in het nieuwe monumentale complex om het panoramische zicht op de stad, eventueel in een aangepaste vorm, te behouden.



Luchtopname van het Rijksadministratief Centrum bij het begin van de werkzaamheden aan de Financiëntoren.

DE NOORD-ZUIDVERBINDING, LEVENSADER VAN DE NIEUWE GEDROOMDE STAD

Tot de grote infrastructuurwerken van de eerste helft van de 20^{ste} eeuw in België behoren ongetwijfeld de werkzaamheden die in opdracht van het ministerie van Openbare Werken werden uitgevoerd door het *Nationaal Bureau voor de Voltooiing der Noord-Zuidverbinding* en de NMBS. Het voornaamste doel van de Noord-Zuidverbinding was de spoorwegnetten van het noorden en zuiden van het land met elkaar te verbinden door een directe en snelle spoorlijn die het mogelijk zou maken het Noord- en het Zuidstation als doorgangsstations te exploiteren.

Het Noordstation, begonnen in 1844, en het Zuidstation, voltooid in 1869, waren ontworpen als kopstations. Sinds de tweede helft van de 19^{de} eeuw droomden alle stedenbouwkundigen er echter van om deze twee stations rechtstreeks met elkaar te verbinden. Voor deze verbinding, die de inplanting van een centraal station omvatte, werden verschillende tracés voorgesteld. De eigenlijke werkzaamheden

begonnen in 1911 aan de kant van het Zuidstation, maar werden in 1914 stilgelegd en pas hervat na het einde van de Eerste Wereldoorlog.

Het ontwerp van een ondergrondse spoorlijn ging gepaard met allerlei technische, stedenbouwkundige en architecturale problemen, eigen aan een onderneming van deze omvang. De spoortunnels werden aangelegd in de oostelijke flank van de Zennevallei. Hiervoor werd in open lucht een sleuf van ongeveer twee kilometer lang gegraven die een kaalslag betekende en een spoor van vernieling door de stad trok. Na afloop was er dus een nieuwe stadsaanleg op het tunneltracé vereist. Die nam de vorm aan van een nieuwe laan, 22 meter breed en 2,5 kilometer lang, die de twee stations met elkaar verbond. Volgens E. Franchimont, hoofdingenieur bij het ministerie van Transport en directeur van het *Nationaal Bureau voor de Voltooiing der Noord-Zuidverbinding*, maakte deze laan 'de bouw mogelijk, volgens archi-

tecturale totaalplannen, van moderne gebouwen in wijken waar voorheen slechts krotwoningen of verouderde gebouwen zonder enig karakter en comfort stonden.'

De onbeslisbaarheid over de keuze van het wegtracé en over de 'eigentijdse en monumentale' wederopbouw die de enorme stedenbouwkundige vernielingen moest compenseren, zette M. Waucquez, voorzitter van de raad van bestuur van het *Nationaal Bureau voor de Voltooiing der Noord-Zuidverbinding* ertoe aan om in 1936 een stedenbouwkundige commissie op te richten die vanaf 1941 de architecten M. Knauer (1879-1948), J. Ghobert (1881-1973), H. Lacoste (1885-1968) en G. Ricquier (1902-1963) opdracht gaf om vanuit stedenbouwkundig en architecturaal oogpunt diverse cruciale punten op het toekomstige tracé van de verbinding te onderzoeken. G. Ricquier, die vanaf 1956 als lid van een architectencollectief deelnam aan het ontwerp van het Rijksadministratief Centrum ontwierp in 1949, in het kader van deze opdracht, het allereerste monumentale ontwerp dat

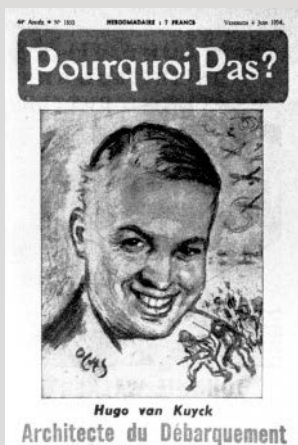
gebouwd zou worden in de wijk van de 'Bas-fonds', op de terreinen die toebehoorden aan het *Nationaal Bureau voor de Voltooiing der Noord-Zuidverbinding*.

De ondergrondse werkzaamheden aan de Noord-Zuidverbinding waren volledig voltooid in 1952. Het Congresstation, een pareltje van naoorlogse architectuur, was een van de eerste gebouwen op de nieuwe Pachecolaan.

Dit station, ontworpen door architect Maxime Brunfaut (1909-1976), heeft de vorm van een parallellepipedum neergezet op een van zijn smalle zijden. Dit volume verbergt in feite de twee verluchtingskokers van de spoortunnel. Het gebouw is opgetrokken rond een betonnen geraamte. De muren hebben een hardstenen bekleding en de ventilatieopeningen zijn opgevuld met claustra's in baksteen. Een grote overhangende luifel in aluminium versterkt het monumentale karakter van dit zuiver utilitaire bouwwerk. Twee ondergrondse perrons kunnen dagelijks 15.000 reizigers verwerken.

HUGO VAN KUYCK (1902-1975)

Hugo Van Kuyck, geboren in Antwerpen in 1902, leidde een opmerkelijk leven. Als zoon van architect Walter Van Kuyck (1876-1934) behaalde hij het diploma van architect aan het *Instituut voor Schone Kunsten* in Antwerpen. Hij liep stage in het atelier van Victor Horta waar hij meewerkte aan het ontwerp en de akoestische studie van de Henri Le Bœuf-concertzaal in het Paleis voor Schone Kunsten in Brussel. In 1932 studeerde hij af als burgerlijk ingenieur aan de universiteit van Gent en van 1936 tot 1940 doceerde hij als lector stedenbouw aan de universiteit van Yale (VS). Op 10 mei 1940 verliet hij België om zich bij de Belgische regering in ballingschap te voegen in Limoges. In 1942 nam hij dienst bij de US Army en werd hij ingelijfd bij het Engineer Amphibean Command. In 1943 gaf het Amerikaanse leger hem opdracht om een speciale cartografie te maken van de stranden van Normandië en een speciale boot te ontwerpen voor de toekomstige landing. Op 6 juni 1944 ontschepte hij op Omaha Beach met de zevende landingsgolf, een sonde in de hand om de berijdbaarheid van de stranden te meten voor de latere ontschepping van het zwaar rollend materieel. In 1948 hervatte hij zijn werk van architect. Hij ontwierp talrijke en zeer belangrijke gebouwen voor de Belgische overheid evenals een



MARCEL LAMBRICHS (1917-1986)

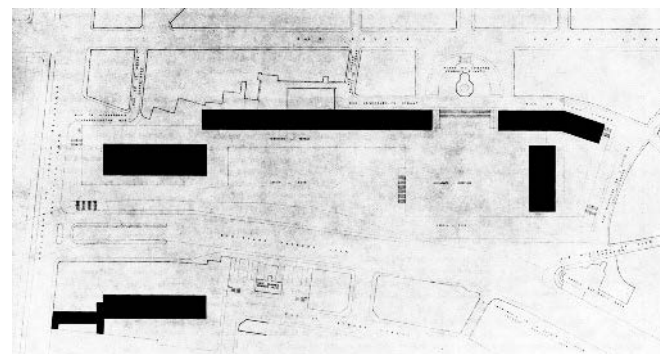
Het oeuvre van M. Lambrichs omvat grote complexen die hun stempel hebben gedrukt op het stedelijke landschap van zowel Kinshasa (het toenmalige Leopoldstad in Belgisch-Congo) als Brussel. Zijn gebouwen zijn illustratief voor het pragmatisme van het naoorlogse modernisme.

In 1951 won hij de ontwerpwedstrijd voor de residentie van de gouverneur-generaal in Leopoldstad met een ontwerp dat perfect aansloot bij de monumentaliteit van het stedenbouwkundige plan van G. Ricquier. Nog in Leopoldstad realiseerde hij het gebouw van de *Sparkas* (1953) en het complex *Le Cinquantenaire* (1956). Ook na 1960 bleef Lambrichs in Congo actief. In Brussel werkte hij mee aan de bouw van het Rijksadministratief Centrum en de Pensioentoren aan het Zuidstation (1961-1976) samen met de architecten R. Aerts, P. Ramon, Y. Blomme, A. Bressers en J. Van Dooselaere.

Na de bouw van het Brusselse hoofdkantoor van de *Bank Lambert* door Gordon Bunshaft (*Skidmore, Owings & Merrill*) veranderde hij van stijl om te experimenteren met de esthetische mogelijkheden van geprefabriceerde gevelementen in architectonisch beton. Voorbeelden hiervan zijn de zetel van het *Gemeentekrediet* (1964) en het ASLK-gebouw in de Broekstraat (1974).

dertigtal hoofdkantoren van grote ondernemingen. De productie van Hugo Van Kuyck, die vooral administratieve en industriële gebouwen omvat, kenmerkt zich door een doorgedreven professionalisme dat gebaseerd is op technisch onderzoek naar geïndustrialiseerde en economische bouwmethodes. Na een wedstrijd bouwde hij in de jaren 1954-1957 het hoofdkantoor van de verzekeringsmaatschappij *Sociale Voorzorg*, de eerste kantoorstoren van Brussel (Koningsstraat, 17 verdiepingen). Hij ontwierp ook de paviljoenen van de VN, van de Internationale Coöperatie en van de EGKS-Benelux-OEES-EEG voor de Wereldtentoonstelling van 1958. Hij renoveerde het hoofdkantoor van de *Generale Maatschappij van België* en werkte mee aan het ontwerp van de nieuwe gebouwen van deze maatschappij in de Ravensteinstraat (1974-1979). Zijn rol in het architectencomité voor het Rijksadministratief Centrum werd prominenter nadat Léon Stynen zich in 1959 terugtrok. In nauwe samenwerking met M. Lambrichs legde hij zich vooral toe op het ontwerp van de Financiëntoren. Hij overleed in 1975 op het ogenblik dat deze toren de derde verdieping bereikte.

Karikatuur van Hugo Van Kuyck, architect van de landing in Normandië.



Eerste ontwerpplan door de architecten van het Rijksadministratief Centrum, 1958.

DE CONCRETISERING VAN HET PROJECT

Nadat de beslissing om het Rijksadministratief Centrum te bouwen genomen was, kwam een door de regering aangestelde stuurgroep van vijf architecten voor de eerste maal bijeen op 12 oktober 1955. Ze vormden een gemeenschappelijk bureau dat alle studies centraliseerde. Dit bureau was het zenuwcentrum van de voorbereidende ontwerpen en studies die aan de uitvoering van dit gigantische project voorafgingen. De bouwplaats besloeg een hellend terrein van 6,41 hectare, dat nog moest worden ontdaan van de bestaande bebouwing. Het terrein liep in de breedte van de Pachecolaan tot aan de Koningsstraat, en in de lengte van de Kruidtuinlaan tot aan de Oratoriënberg, tegen de Nationale Bank.

Het was geen sinecure om dit grootschalige project in handen te geven van een groep Belgische architecten die er uiteenlopende stedenbouwkundige en architecturale visies op nahielden. L. Stynen (1899-1990), M. Lambrichs (1917-1986), G. Ricquier (1902-1963), H. Van Kuyck (1902-1975) en J. Gilson (1912-2000) als vertegenwoordiger van de *Groep Alpha* [opgericht door J. Gilson zelf, T. Daens (1904-?), R. Piron (1918-1990) en A. Vanderauwera (1918-1998)], aanvaardden de opdracht van de regering. Ze begonnen elk afzonderlijk of in groep voorontwerpen uit te werken die sterk afweken van het collectieve ontwerp dat in 1956 werd voorgesteld. Dit werd gevolgd door een tweede, meer doorwrocht ontwerp in 1959. De architecten werden in hun werk bijgestaan door tekenaars, door de directeur van het Architectenbureau, G. Minner, door de ingenieurs van de studiebureaus *Verdeyen & Moenaert*, *L. M. Chapeaux, B.E.I.*, *F. Courtoy, Marq & Roba*, *Varendonck*, *Artec*, *Erva* en *Seco*, en door landschapsarchitect René Pechère voor het ontwerp van de tuinen.

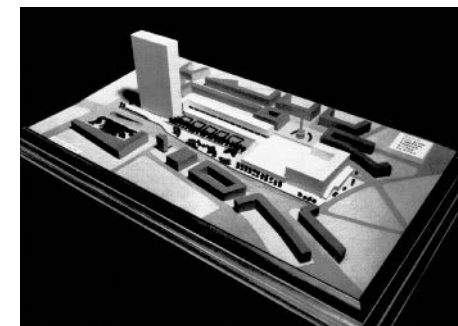
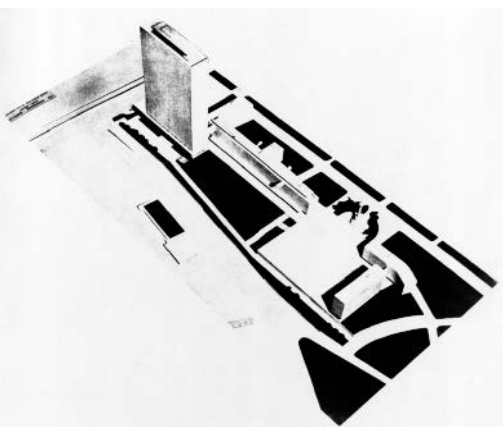


Foto van de eerste ontwerpmaquette door de architecten van het Rijksadministratief Centrum, 1958.



Schaalmodel uit 1959.

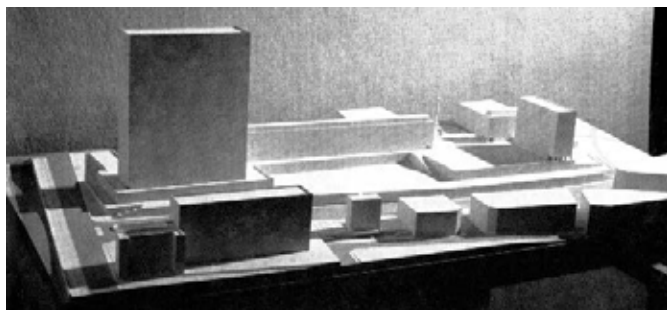
Het eerste voorontwerp, voorgesteld door H. Van Kuyck en M. Lambrichts, voorzag in de bouw van drie tot vier kantoorgebouwen van elk twintig verdiepingen, die achter elkaar zouden worden gebouwd op een noord-zuidas tussen de Kruidtuinlaan en de Oratoriënberg.

Deze gebouwen, ingeplant op een lage esplanade die op heipalen zou rusten, zouden worden gescheiden door binnenpleinen. De grote nadelen van dit ontwerp – de dichtheid van de bebouwde zone en de onmogelijkheid om het ruimtelijke en panoramische perspectief van het Congresplein te behouden – deden de balans overhellen in het voordeel van de meer monumentale ontwerpen die afzonderlijk werden ingediend door Léon Stynen en door

Jean Gilson van de *Groep Alpha*.

L. Stynen en J. Gilson waren voorstander van een monumentale zone die aantrekkelijk zou zijn door de verkeersstromen en waarbij moderne gebouwen harmonisch zouden worden gespreid tussen tuinen en terrassen die uitkeken over het stadscentrum.

Centraal in hun ontwerp planden ze als symbolisch verticaal element een rechthoekige toren van 155 meter hoog en 40 verdiepingen, die noord-zuid georiënteerd zou zijn, evenwijdig met de Pachecolaan. De toren zou omringd worden door hangende tuinen gelegen op een tussenliggend niveau, tussen de panoramische esplanade van de Koningsstraat en de Pachecolaan. Deze tuinen zouden de herinnering oproepen aan de vroegere tuinen van de oratorianen. L. Stynen en J. Gilson tekenden bovendien een langwerpige gebouw met een gemiddelde hoogte van vijf verdiepingen, 200 meter lang en 16 meter diep, dat de achterkant van de gebouwen in de Koningsstraat aan het oog zou onttrekken. Op het bovenste niveau zou een ruime esplanade het Congresplein visueel verlengen tot aan de Pachecolaan en de Oratoriënberg. Langs deze



Tweede schaalmodel van het stedenbouwkundige project van het Rijksadministratief Centrum en de Pachecolaan, 1959.

GEORGES RICQUIER (1902-1963)

G. Ricquier realiseerde zijn belangrijkste werk als architect in de zogenaamde *streamlining* (inrichting en decoratie) van pakketboten en in de voormalige Belgische kolonie. Hij kreeg zijn opleiding aan de *Academie voor Schone Kunsten van Brussel* in het atelier van Victor Horta. In 1930 liep hij stage bij de Amerikaanse architect Whitney Warren. Zijn eerste realisaties waren burgerwoningen en een flatgebouw in Brussel. Vanaf 1947 was G. Ricquier betrokken bij de uitwerking van grote stedenbouwkundige projecten in Congo (Leopoldstad, Matadi, Boma). Hij ontwierp er diverse kantoor- en woonblokken, evenals een reeks administratieve gebouwen en woningen voor de *Agence Maritime Internationale (AMI)*. Op vraag van het ministerie van Koloniën stelde hij een tienjarenplan op voor de economische en sociale ontwikkeling van Leopoldstad (1948-1950). Daarin opteede hij voor dezelfde monumentale stadsaanleg als in een eerder project uit 1944 voor de

herbebouwing van de Noord-Zuidverbinding in Brussel waarvoor hij deel uitmaakte van het team van stedenbouwkundige adviseurs. In de jaren 1950 realiseerde G. Ricquier nog enkele projecten in Brussel, waaronder kantoorgebouwen en het paleis van Belgisch-Congo en Rwanda-Burundi op de Wereldtentoonstelling van 1958. Hij werkte zeer actief mee aan het algemene ontwerp van het Rijksadministratief Centrum tot aan zijn overlijden in 1963.



Bezoek van de minister van Openbare Werken, Georges Bohy, aan het Rijksadministratief Centrum. Tijdens het bezoek aan de bouwplaats wordt de minister omringd door de architecten Gilson, Lambrichts, Van Kuyck (in het midden) en Ricquier.

GROEP ALPHA

De *Groep Alpha* is een van de voornaamste vertegenwoordigers van grootschalige stadsaanleg, geïnspireerd door de principes van het handvest van Athene. Diverse realisaties van de groep in België en Belgisch-Congo, met een aanzienlijke stedenbouwkundige impact, getuigen van een uitgesproken functionalisme.

De *Groep Alpha* werd op het einde van de Tweede Wereldoorlog opgericht door T. Daens, J. Gilson en A. Vanderauwera. In de jaren 1950 werkte ze onder leiding van J. Gilson een stedenbouwkundig project uit voor Elisabethstad. J. Gilson, de woordvoerder van de groep, werd benoemd tot secretaris-generaal van het Hoger en Internationaal Instituut voor Toegepaste Stedenbouw. Het streekplan voor Brussel (1948-1957), opgesteld op vraag van het ministerie van Openbare Werken, werd gekenmerkt door een strikte indeling in zones, de ontwikkeling van satellietsteden en een groene gordel, een concept dat ook aan de basis lag van het voorontwerp van het Brussels gewestplan (1962-1970). De *Groep Alpha* maakte deel uit van het architectenteam dat het Rijksadministratief Centrum bouwde (1955-1984). J. Gilson die in 1937

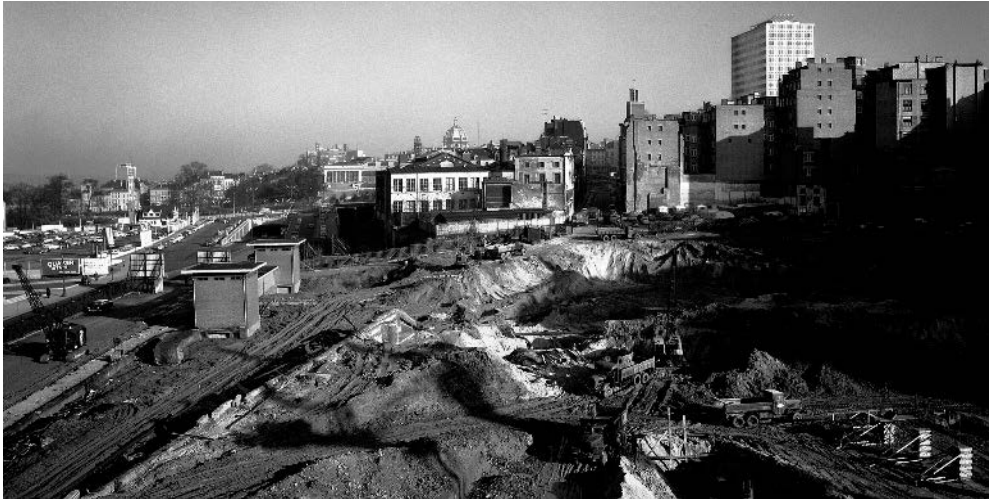
afstudeerde als architect, werkte actief mee aan de uitwerking van het algemene plan van het Centrum.

Later was de *Groep Alpha*, in samenwerking met J. Cuisinier, de groep *Structures*, de gebroeders Polak en Schuiten, betrokken bij de bouw van het Muntcentrum (1967-1971), een kantoorgebouw in kruisvorm aan het Muntplein in Brussel.

Alberto Vanderauwera (1918-1998), een van medestichters van de groep, trok de aandacht met het paviljoen van de Papierindustrie en de Grafische Kunsten op Expo 58 en met zijn ontwerp voor de kantoren van drukkerij *Weissenbruch* in Anderlecht (1963), een gebouw met modulaire structuur en patio. Een van zijn meest gecontesteerde realisaties is het torengebouw bij de Kapellekerk dat hij in 1965-1966 ontwierp op de plaats van het gesloopte *Volkshuis* van Victor Horta.



Bezoek van koning Boudewijn op 21 april 1958 aan de bouwplaats in gezelschap van de architecten Gilson, Lambrichts en Ricquier.



Luchtopname van de wijk van het Rijksadministratief Centrum in 1958, aan het begin van de werkzaamheden.

laatste straat zou een U-vormig gebouw van middelmatige hoogte met binnentuin komen voor de ministeries van Buitenlandse Zaken en Koloniën.

In tegenstelling tot J. Gilson stelde L. Stynen een gemengde oplossing voor, die een kantoor-toren en drie evenwijdig geplaatste gebouwen combineerde. De architecten verdedigden de bouw van een toren naar Amerikaans model door de vele voordelen van zulk een gebouw. Eerste minister A. Van Acker, die snel gewonnen was voor het idee van een toren, vroeg de architecten een gemeenschappelijk en volledig voorontwerp in die zin uit te werken.

De confrontatie van de vijf ontwerpen gaf aanleiding tot felle discussies tussen de architecten en de bouwheer. L. Stynen kwam snel tot de vaststelling dat de stuurgroep een richting uitging waarmee hij zich niet kon verzoenen. Hij had grote moeite om een bureaucratisch en monofunctioneel programma te aanvaarden, dat beperkt bleef tot de bouw van kantoorgebouwen voor de overheid en waarbij uit het algemene concept elke notie van sociaal leven, culturele activiteiten en ontspanning was gebannen – zaken die hij onontbeerlijk achtte voor de harmonische ontwikkeling van de nieuwe wijk. Hoewel voorzien was dat hij de leiding zou nemen van het architectenteam, werd deze opdracht hem nooit toevertrouwd als gevolg van het feit dat de regering Van Acker in 1958 de parlementsverkiezingen verloor.

L. Stynen nam dus ontslag uit het architectenteam toen voor hem vaststond dat de Belgische overheid in haar hoedanigheid van bouwheer en zijn collega-architecten 'zich beperkten tot het ontwerpen van een conventioneel geheel van kantoorgebouwen en weigerden om het toekomstige complex in de stedenbouwkundige realiteit van de stad te integreren.' Zijn confraters

waren voor hem 'zeer sympathieke en verdienstelijke personen, maar hun 'koloniale' ideeën verschilden zo sterk van de zijne, dat het voor hem echt zeer moeilijk was om met hen in dialoog te treden.'

Het tijdschrift *Habitat-Habitation* reproduceerde enkele documenten die L. Stynen nog samen met zijn collega's ondertekende, maar uit de vergelijking van een schets uit zijn persoonlijk archief met de foto's van de maquettes blijkt dat het in 1959 gepubliceerde ontwerp slechts een fel afgezwakte versie was van de vooruitstrevende ideeën die hij zijn hele loopbaan verdedigd had. Het stedenbouwkundige aspect van dit voorontwerp uit 1959 werd bepaald door de oriëntatie van de gebouwen en de aanzienlijke niveauverschillen tussen de Koningsstraat en de Pachecolaan. De bouw van een panoramisch terras uitkijkend over de stad dat de organisatie van grote nationale manifestaties mogelijk maakte, het voetgangersverkeer tussen het nieuwe Congresstation en het Rijksadministratief Centrum, de noodzaak aan een groot aantal in- en uitritten voor de ondergrondse parkeergarages, zonder het normale autoverkeer te hinderen – al deze elementen hebben het ontwerp op beslissende wijze beïnvloed.

De harmonieuze schikking van de gebouwen, rekening houdend met de functionele binnenvindeling van elk ervan, met de hoogte van de Congresskolom en met de integratie van het geheel in de door de aanpalende huizenblokken begrensde ruimte, maakte deel uit van de voorwaarden die door de bouwheer waren opgelegd.

Het architecturale aspect werd bepaald door verschillende volumes ingeplant op een uitgestrekt terras dat min of meer tot het niveau van het Congresplein was opgehoogd. Het algemene idee was om dit terras te verlengen met een esplanade van 9.600 m² en tuinen van 16.000 m² die 9 meter dieper waren gelegen. De bovengrondse bouw zou uit vier kantoorgebouwen bestaan.

Deze oplossing was op het eerste gezicht strijdig met de ideeën die in 1849 tot de bouw van de *Marché du Parc* door J.-P. Cluysenaar hadden geleid. Het volledige panorama over de stad werd immers een flink stuk weggeschoven van de Koningsstraat. Volgens een voorontwerp met de algemene spreiding van de gebouwen uit 1960 blijkt echter dat de esplanade ontworpen werd rond de as van de Congresskolom en de twee symmetrische herenhuisen die deze flankeren. De esplanade lag hierdoor precies in het verlengde van de buitenste lijn van het halfcirkelvormige plantsoen rond de zuil. De laterale gevels tegenover het *Arcaden-* en het *Vesaliusgebouw* die de monumentale ingang van de esplanade afboorden, stemmen nagenoeg overeen met de plaats van de twee symmetrische vleugels van de vroegere overdekte markt die onder de trappen van het Congresplein gelegen was.

Bouw van de eerste fase van de ondergrondse parkeergarage. Op de achtergrond is de rechtervleugel zichtbaar van de overdekte markt van Cluysenaar, die nog niet is gesloopt.





Eerstesteenlegging van het Rijksadministratief Centrum op 21 april 1958 door koning Boudewijn.

DE BOUW VAN HET RIJKSADMINISTRATIEF CENTRUM

'Het probleem van de administratieve hervorming hangt nauw samen met dat van de bouw van aangepaste lokalen die het mogelijk maken de talrijke, momenteel sterk verspreide diensten te groeperen. De bouw van het Rijksadministratief Centrum komt net op tijd. Het is de plicht van de overheid een regulator te zijn van de economie.' (Achille Van Acker, eerste minister).

De eerste fase van de werkzaamheden voorzorg in de bouw van een duizendtal kamers met het oog op de Wereldtentoonstelling van 1958 die op 17 april van dat jaar de deuren openden. Deze kamers, bestemd voor bezoekers uit de hele wereld, zouden echter nooit worden gebouwd. Na de eerstesteenlegging door koning Boudewijn op 21 april 1958, in aanwezigheid van eerste minister A. Van Acker en de minister van Openbare Werken en Wederopbouw O. Vanaudenhove, werden de werkzaamheden voor de duur van de Expo onderbroken. Het herwerkte voorontwerp werd pas in 1959 voorgesteld na lange onderhandelingen tussen de overheid en de architecten.

De bouw, die in vier fases werd uitgevoerd, zou pas 25 later helemaal voltooid worden met de binnenafwerking van de Financiëntoren in 1984. Vanaf dat jaar werden de 10.320 betrokken ambtenaren in het nieuwe Rijksadministratief Centrum gehuisvest. De twee parkeergarages hadden een capaciteit van 1.481 wagens.

G. Ricquier, een van de architecten van de stuurgroep, overleed in 1963 op het ogenblik dat het project langzaam van start ging in zeer ongunstige omstandigheden. Net als L. Stynen, die in 1959 ontslag had genomen, werd G. Ricquier niet vervangen.

Rechterspagina:

Schaalmodel van een vierde voorontwerp van de toren.

Bouw van de eerste fase van de ondergrondse parkeergarage. Deze garage onder de toekomstige esplanade wordt gebouwd vanaf het niveau van het vroegere Benedenplein.

Het Arcadengebouw in aanbouw, omstreeks 1963.

De Financiëntoren in aanbouw.

De pers, spreekbuis van de publieke opinie, mengde zich eveneens in het debat. De krant *Le Soir*, die zijn redactielokalen in de Koningsstraat had vlakbij de bouwplaats, was uitstekend geplaatst om de voortgang van de werkzaamheden op de voet te volgen. Hieronder volgt een chronologisch overzicht van de artikelen die over het Rijksadministratief Centrum verschenen:

09.01.1955: Eerste minister bezoekt diverse mogelijke locaties voor het Rijksadministratief Centrum

15.01.1955: Het Oefenterrein

29.06.1955: Het Rijksadministratief Centrum

09.07.1955: Het Rijksadministratief Centrum zou nabij de Congreskolom komen

10.07.1955: Het Rijksadministratief Centrum

20.04.1956: Burgemeester Cooremans geeft meer uitleg over de werkzaamheden die zullen worden uitgevoerd in de hoofdstad

19.05.1956: De vereniging *Défense de Bruxelles* stelt een vragenlijst op

19.09.1956: Wat zal er worden van het Boudewijntehuis?

27.09.1956: De bouw van het Rijksadministratief Centrum

11.11.1956: In de 'Bas-fonds': 50 van de 125 gezinnen die tegen 30 oktober hun huis moeten verlaten, hebben nog geen nieuwe woning

11.11.1956: In de 'Bas-fonds'

29.11.1956: De ruwbouw van het Rijksadministratief Centrum verdaagt tot na 1958

06.08.1957: Oratoriënberg

12.09.1957: 'Bas-fonds': de huizen worden gesloopt

22.04.1958: De koning legt de eerste steen van het nieuwe Rijksadministratief Centrum

05.04.1963: Het Rijksadministratief Centrum

27.12.1963: Het Rijksadministratief Centrum: een uitgave van een miljard frank die nog altijd niets oplevert

22.10.1965: Zal het Rijksadministratief Centrum eindelijk worden afgewerkt?

16-17.07.1972: Het Rijksadministratief Centrum zorgt voor een 'groene verbinding' tussen de beneden- en bovenstad van Brussel

15.06.1973: De tuinen van het Rijksadministratief Centrum zouden tegen eind 1974 zijn aangelegd

12.04.1974: De plaats van de toren van het Rijksadministratief Centrum

22.08.1975: Bouw van voetgangersbruggen boven de Pachecolaan

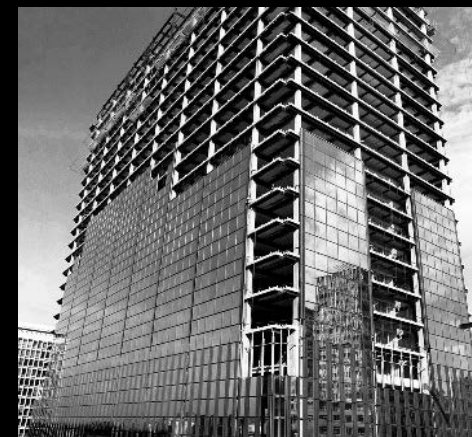
13.08.1977: Het Rijksadministratief Centrum

15.12.1977: Het Rijksadministratief Centrum eindelijk voltooid: de toren 20 jaar later

28.10.1978: Zal de voetgangersbrug van het Gemeentekrediet de tuinen van het Rijksadministratief Centrum weer nuttig maken?

25.12.1981: De toren van het Rijksadministratief Centrum, volledig in goudbruin bekleed, moet tegen eind 1982 voltooid zijn

04.12.1983: De bouw van het Rijksadministratief Centrum in Brussel heeft 25 jaar geduurd





Beeld van een wachtzaal.

De verschillende fases

De openbare aanbesteding van de eerste fase van de werken, die de ruwbouw van parkeergarage A omvatte – vijf verdiepingen met een capaciteit van 800 wagens onder de toekomstige esplanade – langs de kant van de Oratoriënberg en de infrastructuur van de gebouwen (blok C) aan de de Lignestraat en langs de esplanade, had plaats op 20 maart 1958. Via de systematische uitbreiding van het begincontract werd de ruwbouw voor het volledige Rijksadministratief Centrum uiteindelijk toegewezen aan de ondernemingen *Delens*.

In de eerste fases werden drie kantoorgebouwen opgetrokken rond een grote esplanade op gelijke hoogte met de Koningsstraat en een lager gelegen terras aangelegd als tuin boven twee parkeergarages (A - onder de hangende tuin en B - onder de esplanade) die toegankelijk waren via de Pachecolaan. Twee L-vormige gebouwen met de naam *Arcadengebouw* (blokken D en F) aan de noordkant en het *Vesaliusgebouw* (blok C) aan de zuidkant, geknikt vanwege de de Lignestraat waarop het *Esplanadegebouw* (blok G) loodrecht stond, gaven uit op het Congresplein. In de vierde fase zou de *Financiëntoren* (blok E) worden gebouwd aan de Kruidtuinlaan.

De werkzaamheden vorderden zeer langzaam wegens budgettaire problemen en de onafhankelijkheid van Belgisch-Congo in 1960. In 1963, vijf jaar na het begin van de bouw, was amper de ruwbouw van het *Vesalius-* en het *Esplanadegebouw* voltooid. Aan de de Lignestraat en de Oratoriënberg verhieven zich betonnen geraamtes met beglaasde gordijnmuren, maar nog zonder binneninrichting. Deze twee vleugels, waarvan de bestemming nog niet vaststond – gepland was om hier het ministerie van Koloniën onder te brengen – bleven voorlopig 'gereserveerd'. Eind 1965 was alleen het *Vesaliusgebouw* afgewerkt. Uiteindelijk zou het ministerie van Volksgezondheid hier zijn intrek nemen. In 1968 waren het *Arcaden-* en het *Esplanadegebouw* voltooid. De verhuizing van de 3.827 ambtenaren naar de drie gebouwen, die samen 141.620 m² kantoren bevatten, begon op 13 juni 1966 en duurde tot eind 1968, in overeenstemming met de afwerking van de gebouwen.

Het voorontwerp van 1959 voorzag in de bouw van een rechthoekige toren aan de Kruidtuinlaan om zo een maximale functionaliteit en efficiëntie te realiseren met een minimum aan grondoppervlak.

De geplande afmetingen van deze kantoortoren bedroegen 155 meter hoogte (40 verdiepingen), 90 meter lengte en 25 meter breedte. Hij moest worden gebouwd in de open ruimte op een niveau boven dat van de Kruidtuinlaan, inspringend ten opzichte van de rooilijn en noord-zuid georiënteerd. Uiteindelijk zou deze toren, gepland voor 6.410 ambtenaren, niet wor-



Binnenzichten van de kantoren.

den gebouwd. Tijdens de bouw van het Rijksadministratief centrum werkte de stuurgroep van architecten in 1965 op vraag van de Brusselse schepen voor Stedenbouw een nieuw ontwerp uit voor een vierkante toren, compacter en minder hoog, met een oost-west oriëntatie. Van de 40 oorspronkelijke verdiepingen bleven er in het nieuwe ontwerp slechts 30 over, waarvan 25 verdiepingen kantoren. Hierin zouden 3.500 ambtenaren van het ministerie van Financiën onderdak krijgen. De nieuwe minister van Openbare Werken, Jos De Saeger, gaf van bij zijn aantreden in 1965 prioriteit aan de voltooiing van het Rijksadministratief Centrum, terwijl zijn collega van Openbaar Ambt en burgemeester van Oostende, Jan Piers, een bezettingsplan liet opstellen. De voorbereidingen voor de bouw van de toren duurden vier jaar, van 1968 tot 1972. De bovenbouw werd gerealiseerd tussen 1978 en 1981. Eind 1983 konden de eerste ambtenaren hun intrek nemen in de afgewerkte toren.

De stijl van het Rijksadministratief Centrum

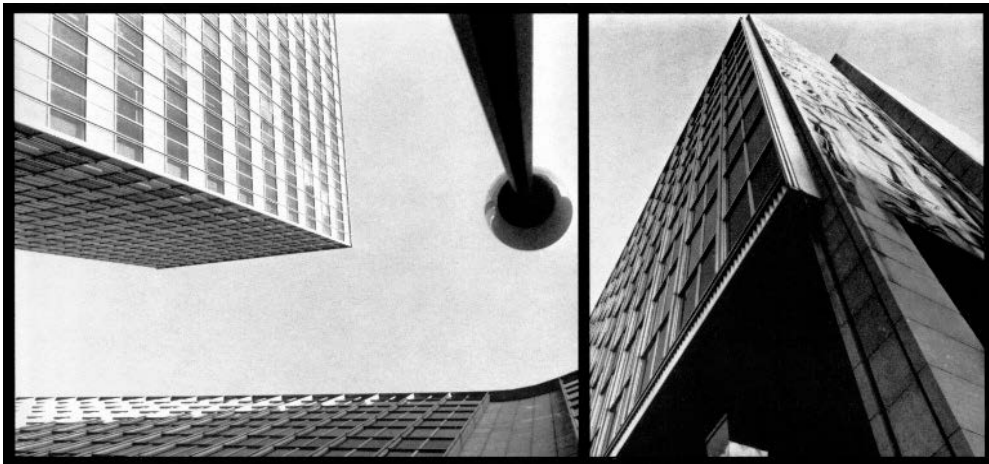
Tussen de twee wereldoorlogen volgden diverse architecturale stromingen elkaar op. De voornaamste hiervan waren het functionalisme, constructivisme en rationalisme. Ze waren representatief voor de minder poëtische en meer 'geïndustrialiseerde' bouwwijzen die vereist waren voor de wederopbouw van de steden, en stonden centraal in het debat over nieuwe levensstijlen en sociale vooruitgang.

De stijl van het Rijksadministratief Centrum beantwoordt aan de normen van de technologie als men het gebruik van industriële en nieuwe materialen als voornaamste criterium neemt. Vanuit het oogpunt van de stedenbouwkundige inplanting, de modulaire verhoudingen van de volumes en de details, evenals de grote perspectieflijnen van de esplanades en klassieke tuinen, is



Fotocollages van de glazen gevels van het Vesalius- en het Esplanadegebouw.

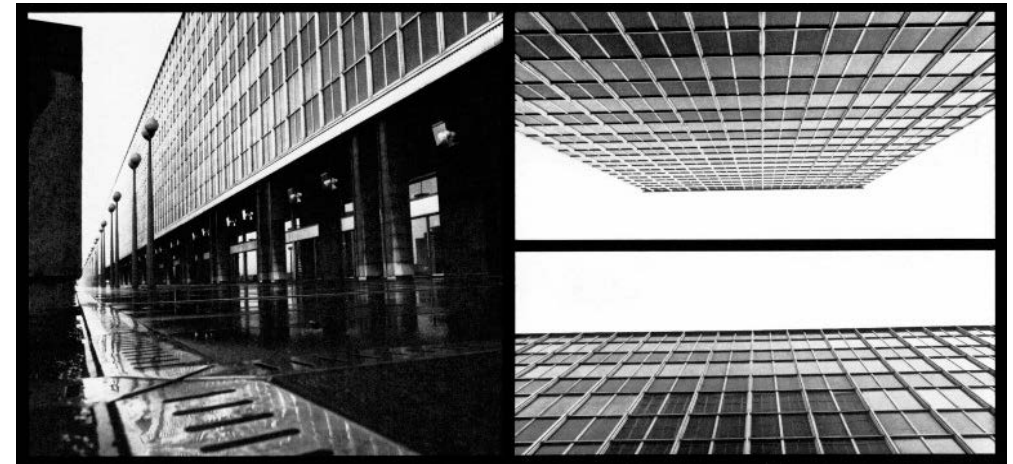
het algemene concept nog sterk beïnvloed door het symbolistische en monumentale neoclassicisme, dat zeer typerend is voor de jaren 1950. Deze stijl had zich eerst vooral in Belgisch-Congo sterk ontwikkeld. Het is opmerkelijk dat twee architecten van het Rijksadministratief Centrum actief waren geweest in Congo alvorens hun werkterrein naar de hoofdstad te verplaatsen. M. Lambrichs, auteur van grootschalige complexen in de kolonie, en G. Ricquier, de stadsplanner van Leopoldstad, zouden een grondige invloed uitoefenen op het stedelijke landschap van Brussel door omvangrijke collectieve realisaties zoals de Pensioentoren en het Rijksadministratief Centrum. Hoewel ze soms op een speelse manier architecturale elementen ontleenden aan het tropische modernisme, neigen hun realisaties naar een



Fotocollage van de glazen gevels van het Vesalius- en het Esplanadegebouw.

klassiek monumentalisme op zijn Amerikaans dat raakpunten heeft met de functionalistische principes van Mies van der Rohe. Hun realisaties, zowel in Congo als in België, sluiten schuchter aan bij het Braziliaanse 'tropische modernisme' zoals dit ontwikkeld werd door Oscar Niemeyer. De symbolistische kant van het concept is verbonden met de passie van de architecten voor schepen. H. Van Kuyck, groot liefhebber van de zee, ontwerper van meerdere zeilboten en landingsschepen in Normandië, was voorzitter van de *Royal Yacht Club van België* en zou zijn laatste, door hemzelf ontworpen boot, *de Askoy*, verkopen aan Jacques Brel. In 1938 gaf de *Compagnie Maritime Belge* (CMB) aan G. Ricquier opdracht voor de inrichting en decoratie van de pakketboot *Baudouinville*, in samenwerking

Fotocollage van de glazen gevels van het Arcadengebouw.





Detail van de compositie van de hardstenen bekleding van de buitenmuur, met vierkante modulaire vensters, onder de zuidelijke boog van het Esplanadegebouw.

Prototype van 55 m² van de gordijngevens van de toren in het laboratorium van de onderneming Chamebel, 1980.



met Yvan Obozinski en Léon Stynen. Op het vlak van de architecturale symboliek lijkt het Rijksadministratief Centrum op een reusachtige pakketboot en door zijn sublieme isolement in het stedelijke weefsel valt de affiniteit met een monumentaal landingsschip niet te loochenen.

De gebruikte materialen kunnen in twee categorieën worden gerangschikt. De eerste is emblematisch, luisterrijk en monumentaal. Het gebruik van grote modulaire platen roze graniet uit Polen voor de betegeling van de esplanades, van rood Belgisch marmer en grijs marmer uit Henegouwen voor de bekleding van de hal van het

Esplanadegebouw en de muren van de Rivolistraat beklemtonen het plechtige en representatieve karakter van deze gebouwen. De witte driedimensionale elementen in geglaazuurde keramiek waarmee de muur van de parkeergarages onder de esplanade is opgetrokken, behoren tot dezelfde categorie hoewel het om functionele elementen voor de ventilatie gaat. Het overvloedige gebruik ten slotte van hardsteen voor het parement van de gebouwsokkels, voor de galerijen van het *Esplanade-* en het *Arcadengebouw*, voor de beeldhouwde reliëfs op de zijgevels van het *Vesalius-* en het *Arcadengebouw*, voor de vloeren van de inkomhallen en zelfs voor de meubelsokkels in de hal van de *Financiëntoren* en voor de fonteynen van de tuinen is een vast gegeven in de grote representatieve overheidswerken sinds de oprichting van België in 1830. De tweede categorie materialen is pragmatischer en meer industrieel. De grote repetitieve glasoppervlakken van de gordijngevens – oranje spiegelglas voor de *Financiëntoren* – symboliseren de vervaging van de grenzen en liggen aan de basis van de dubbelzinnige verhouding tussen binnen en buiten. Door het spel van de weerkaatsingen van het daglicht wordt de architectuur helder en mimetisch. De balustrades van de esplanades, de galerijen en de grote trap naar de tuinen zijn uit roestvrij staal en symboliseren het solide karakter van een onveranderlijk en futuristisch concept.

Ondanks het streven van de architecten om zich open te stellen voor de moderne esthetiek van hun tijd, hebben ze zorgvuldig vermeden dat de elementen ordinaris zouden worden. Door de kwaliteit en de gewilde hiërarchie van de gebruikte materialen hebben ze een compromis bereikt tussen traditie en moderniteit. Hoewel de neiging bestaat om het Rijksadministratief Centrum een functionalistisch en industrieel etiket op te kleven, is het duidelijk dat noch de industriële en economische bouwmethodes van het Centrum aan de criteria van dit concept beantwoorden.

STEDENBOUWKUNDIGE INTEGRATIE VAN HET RIJKSADMINISTRATIEF CENTRUM

Met het oog op de integratie van het Rijksadministratief Centrum in de wijk en ook om te voldoen aan esthetische vereisten bij de aanleg van de omgeving, vonden de architecten het onmisbaar dat de toekomstige constructies tegenover het Rijksadministratief Centrum en aan de overkant van de Pachecolaan, op het terrein van het vroegere *Sint-Jansgasthuis*, zouden beantwoorden aan stedenbouwkundige voorschriften wat hun inplanting en volume betreft. Dit was een must om een groene ruimte te behouden tegenover het hoge torengebouw en de tuin van het Rijksadministratief Centrum, alsook om het panoramische uitzicht te vrijwaren. De stedenbouwkundige voorschriften van de Pachecolaan waren vastgelegd door het *Nationaal Bureau voor de Voltrooiing der Noord-Zuidverbinding*. De meeste gebouwen, behalve het hoofdkantoor van het Gemeentekrediet dat gebouwd werd vanaf 1964, werden opgetrokken nog voor de eerste steen van het Rijksadministratief Centrum werd gelegd in 1958.

De eerste constructie, op de noordelijke hoek van de Stormstraat, naar een ontwerp van architect A. Cornut (1904-1989), werd vergund in 1956. Het ging om een gebouw met vijf verdiepingen kantoren en een commercieel gelijkvloers. De gevel is 20 meter lang en 21,80 meter hoog.

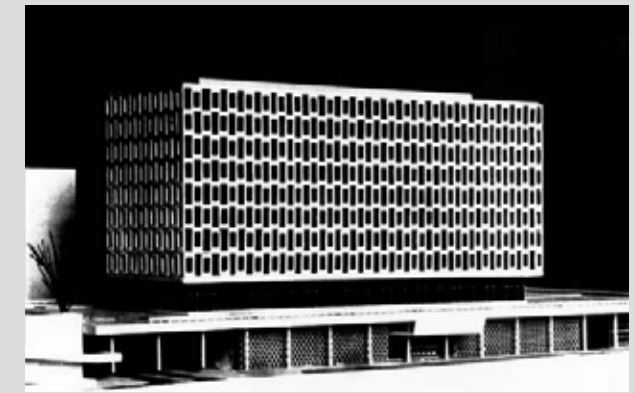
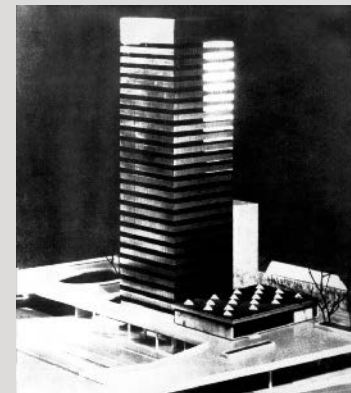
Het tweede gebouw, ontworpen door de Russische architect Isia Isgour (1913-1967) voor het bedrijf *Cribla*, respecteerde dezelfde bouwhoogte.

Het derde gebouw, van de architecten Georges Ricquier en Philippe Dumont (1914-1988) voor de verzekeringsmaatschappij *N.V. De Nederlanden 1870* kreeg een bouwvergunning in 1956. Met zijn vensters die breder dan hoger zijn, zeven bouwlagen en een hoogte van 22,85 meter blijft dit gebouw binnen de bouwhoogte opgelegd door de stedenbouwkundige dienst.

In 1958 dienden de architecten André Polak (1914-1988) en zijn broer Jean (1920) een aanvraag in voor een kantoorgebouw met een gevelbreedte van 25,89 meter, vijf bouwlagen plus een benedenverdieping, en een hoogte van 21,85 meter.

Het Gemeentekrediet van België had de eer maar ook de moeilijke taak het meest monumentale stadsgezicht van Brussel af te ronden. De architectenwedstrijd werd in 1963 geopend, dus drie jaar alvorens de ministerraad de beslissing nam om de toren van het Rijksadministratief Centrum te bouwen. Het definitieve voorontwerp, opgesteld door de architecten Marcel Lambrichs, Casimir Grochowski, Daniel de Laveleye, Alphonse Van Impe en Roger Delfosse, werd goedgekeurd in 1964.

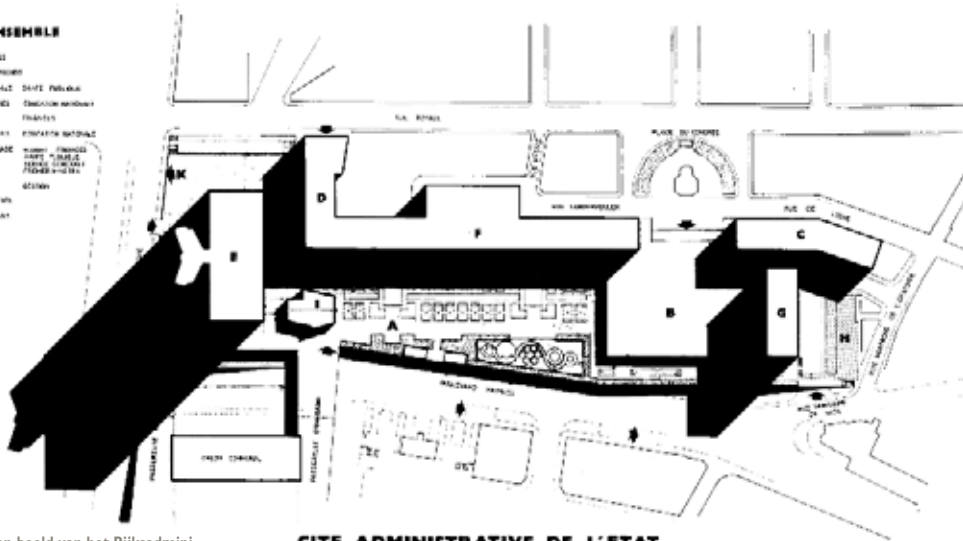
Het gebouw heeft de vorm van een parallellepipedum van 90 m lang, 25 m diep en 55 m hoog, en is ontworpen volgens de techniek van het zichtbare skelet en bouwplaten, waarbinnen zich de beglaasde gordijnmuren bevinden, zoals de Amerikaanse architecten Skidmore, Owings en Merrill eerder op meesterlijke wijze hadden voorgedaan bij de *Bank Lambert*. De bovenbouw van het gebouw rust op een esplanade die even hoog is als de tuinen van het Rijksadministratief Centrum aan de overkant van de Pachecolaan. Dit maakte het mogelijk de voetgangerszones met een loopbrug over de rijweg te verbinden. De volledige benedenverdieping van het bankgebouw, onder de vloer van de esplanade, is bestemd als winkelruimte (*Passage 44*). Ze wordt verlengd door het dakterras van een ruime parkeergarage onder het niveau van de Pachecolaan, dat ingericht is als speeltuin en recreatiezone voor een school van zes bouwlagen gerealiseerd door P. E. Vincent (1924). Deze school vervangt de scholen 5 en 18 van de Stad Brussel die gelegen waren in de Schaarbeekstraat en onteigend werden voor de bouw van het Rijksadministratief Centrum.



Twee schaalmodellen met voorontwerpen voor de hoofdzetel van het vroegere Gemeentekrediet, nu Dexia.

PLAN D'ENSEMBLE

- A JARDIN & TERRASSE
- B ESPLANADE & PROMENADE
- C TRONC DE VERTICALE DANS LE PAVILLON
- D BOUTEES ATTACHEES (ESPLANADE ANNEXE)
- E TRAILLON (LIGNES) TERRASSE
- F CHARRIERE (ARCADES) PROMENADE NATIONALE
- G BOUTEES ESPLANADE
- H PROMENADE
- I SAITE (MUR) EN BRICK
- J ARCADES (MUR) EN BRICK
- K ARCADES (MUR) EN BRICK



**CITE ADMINISTRATIVE DE L'ETAT
BRUXELLES**

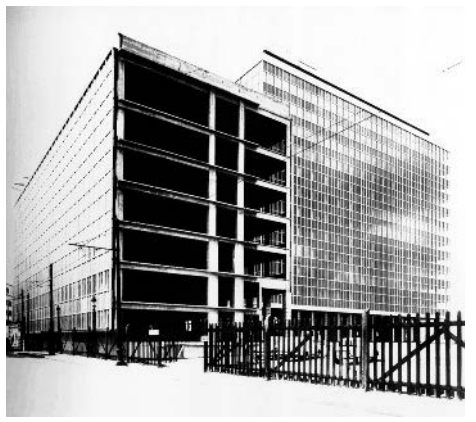
Algemeen beeld van het Rijksadministratief Centrum. Perspectieftekening.

Zicht op het laatste niveau van de tweede parkeergarage onder de toekomstige hangende tuinen. Het Esplanadegebouw is afgewerkt, de zijgevel met het reliëfbeeldhouwwerk van het Vesaliusgebouw ontbreekt nog.

Het eerste deel van het Vesaliusgebouw in aanbouw gezien vanaf het Congresplein. Alleen de zijgevel in gesculpteerde hardsteen ontbreekt nog. Het Esplanadegebouw is zo goed als voltooid. Toestand eind 1962.

De gebouwen

De totale oppervlakte van het Rijksadministratief Centrum bedraagt 6,41 hectare hoewel op de begane grond slechts 1,54 hectare door gebouwen wordt ingenomen. De vrije ruimte van 4,87 hectare is verdeeld over 1 hectare voor de esplanade achter de Congresskolom, 2,5 hectare voor de tuinen, 600 m² voor de polyvalente zaal in de tuinen en 77 are voor diverse andere kleine ruimtes – zoals de Rivolistraat, d.i. de galerij onder de arcaden, en de tuin aan de Oratoriënberg.



De parkeergarages (Blokken A en B)

De parkeergarages bevinden zich in de kelderverdiepingen van het Rijksadministratief Centrum. De buitenmuren, onder de tuinen, hebben een strakke bekleding van hardsteen, onderbroken en geritmeerd door ventilatie-openingen en toegangspoorten. Deze monumentale hardstenen sokkel is prominent aanwezig langs de hele Pachecolaan. De buitenmuren, die zichtbaar zijn in de tuinen langs dezelfde laan, zijn bekleed met verluchtingselementen in witgeglazuurde keramiek.

Onder de esplanade van de Congresskolom en de gebouwen bevinden zich vijf niveaus, verdeeld over parkeergarages en gemeenschappelijke technische diensten, die toegankelijk zijn via inritten in de sokkel van het Esplanadegebouw. Vier niveaus, voornamelijk parkeerruimte, zijn gebouwd onder de hangende tuinen. Langs de openbare weg zijn de parkeergarages gelijkvloers toegankelijk via de Pachecolaan.

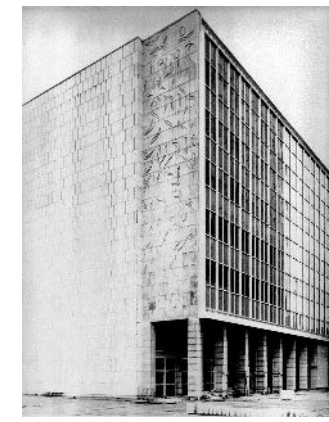
Het Vesaliusgebouw (Blok C)

Een eerste complex (blok C) vormt een pendant van het tegenoverliggende Esplanadegebouw dat dezelfde bouwhoogte heeft en omkadert de Congresskolom. Dit gebouwenblok geeft toegang tot de esplanade en sluit de kant van de Oratoriënberg af. De lengte bedraagt 105 meter, met een lichte knik die de loop van de de Lignestraat volgt, en de hoogte 35,85 meter. Het blok was eerst bestemd voor het ministerie van Koloniën, maar uiteindelijk werden hier de 1.170 ambtenaren van het ministerie van Volksgezondheid gehuisvest.

In de kelderverdieping van elk van de gebouwen bevinden zich diverse niveaus die dienst doen als archiefruimte, bibliotheek en economaat.

Zicht op het tweede deel van het Vesaliusgebouw in aanbouw. Toestand eind 1962.

De zijgevel van het Vesaliusgebouw na de voltooiing van het geometrische reliëfbeeldhouwwerk uitgevoerd door Elisabeth De Wee.





Het Arcadengebouw in aanbouw.

Het Arcadengebouw (Blokken D en F)

Een tweede gebouwencomplex (blokken D en F), gelegen in het verlengde van en parallel met het eerste torenontwerp van 1959, en loodrecht op de uiteindelijk gebouwde toren, bestaat uit een langgerekt L-vormig gebouw van vijf bovengrondse verdiepingen, met een hoogte van 40,53 meter en noord-zuid georiënteerd.

Dit complex vormt een scherm dat de achterkant van de gebouwen aan de Koningstraat aan het zicht onttrekt.

Op de benedenverdieping bevinden zich een winkelgalerij met 34 winkels en daarvoor een lang terras dat een panoramisch uitzicht biedt. De gevel langs de kant van de tuinen is 205 meter lang voor het gedeelte dat evenwijdig loopt met de Koningstraat en 80 meter voor de vleugel die er haaks op staat. De bouw van dit complex werd op 11 januari 1962 toegewezen aan de NV Maurice Delens.

De zes bouwlagen van het Arcadengebouw waren bestemd voor de directies van het ministerie van Nationaal Onderwijs en boden plaats aan 1.650 ambtenaren.

Onder het terras werden behalve vergaderzalen ook restaurants, keukens en cafetaria's ingericht die 10.000 maaltijden per dag konden verstrekken, evenals een eerste kapel of meditatieruimte. Al deze lokalen hadden een rechtstreekse toegang tot de tuinen, die een flink stuk onder het niveau van de esplanade lagen.

De verschillende interieurontwerpen (restaurants, directiekantoren en vergaderzalen) werden waarschijnlijk uitgevoerd door de SA d'Exploitation des Ateliers Stéphane Jasinski in samenwerking met de bedrijven De Coene



De esplanade en de Vesalius- en Esplanadengebouwen in aanbouw. Zicht op de Pachecolaan, omstreeks 1965.



Gebroeders, Kortrijkse Kunstwerkstede, N.V. Houtindustrie De Coene en Co en het kunstsmeedwerkbedrijf Alexandre.

Fotocollage van de interieurs van de hal van het Esplanadengebouw, de lange ondergrondse verbindingsgang.

Het Esplanadengebouw (Blok G)

Dit derde complex (blok G) is hoger en staat loodrecht op het Arcadengebouw. De afstand tussen beide complexen bedraagt slechts 12 meter. Dit blok is 63 meter lang en 60,30 meter hoog, en telt zeven verdiepingen. Hier waren de 1.090 ambtenaren gehuisvest van het ministerie van het Openbaar Ambt, het Vast Wervingssecretariaat en een gedeelte van het ministerie van Volksgezondheid. Vanuit esthetisch oogpunt heeft dit gebouw tot doel het plein op een hoek af te sluiten.

De esplanade.



De Financiëntoren (Blok E)

Lucien Nicaise schreef in *Le Soir* van 4 februari 1983: 'De toren van het Rijksadministratief Centrum nadert zijn voltooiing. Tegen eind dit jaar zullen 3.500 ambtenaren van de diensten van Financiën dit torengebouw innemen dat een dubbel zo groot volume heeft als de Pensioentoren en 141 meter hoog is. Het is de grootste building van het land. (...) De bouw van het Rijksadministratief Centrum in Brussel heeft alles bij elkaar vijftig jaar geduurd.' Het sluitstuk van het Rijksadministratief Centrum is altijd de toren geweest die op de vierhoek Pacheco-Kruidtuin-Koningsstraat moest worden gebouwd. De

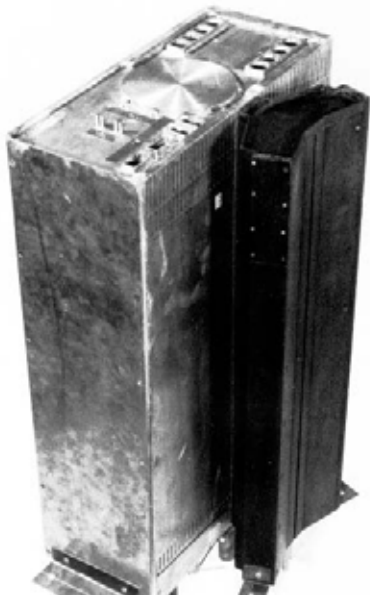
toren is effectief de kern van het hele complex voor wat de inrichting van het 600 meter lange terrein betreft, maar ook voor de algemene opzet van het project.

Vanaf 1955 waren diverse voorontwerpen voor deze toren voorgesteld. Onder de honderden plannen die in de verschillende archieven werden geraadpleegd, bevonden zich minstens vijf voorontwerpen. Volgens een getuigenis uit die tijd 'was het Bureau van de Architecten gevuld met een twintigtal voorontwerpen van torens met verschillende hoogte en vorm, op schaal van de algemene maquette, waaruit bleek hoeveel aandacht er werd besteed aan de technische en esthetische studies.'

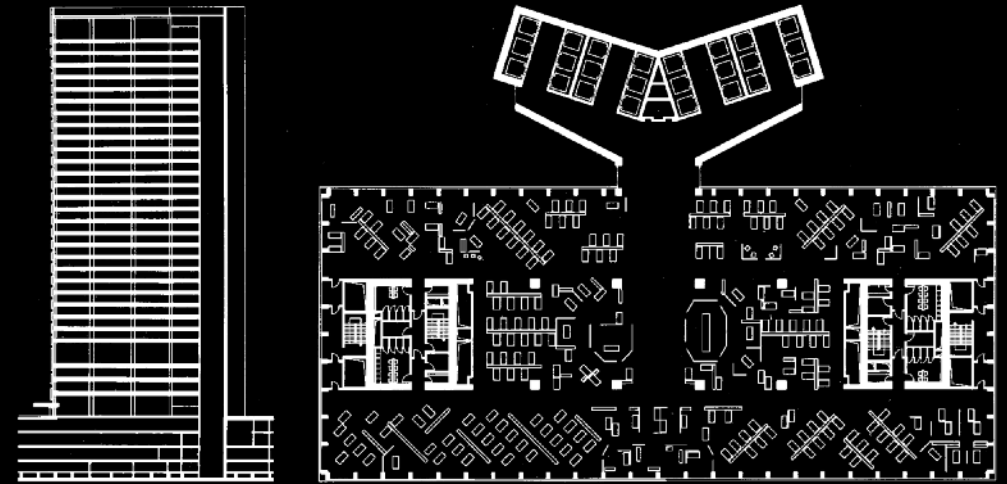
Er werden torens ontworpen met 40, 45 en zelfs 60 verdiepingen. Volgens deze laatste optie had men veel meer ambtenaren kunnen huisvesten, maar de diepe funderingen zouden bijzonder veel geld hebben gekost. En dus werd de weg van het economisch gezond verstand bewandeld. De regering koos uiteindelijk voor een toren met 29 bouwlagen boven de

grote ontvangsthallen op de benedenverdieping. Om de continuïteit van de financiering te verzekeren vertrouwde minister van Openbare Werken, Jos De Saeger, de supervisie op de bouw van de toren toe aan de Regie der Gebouwen die hijzelf had opgericht.

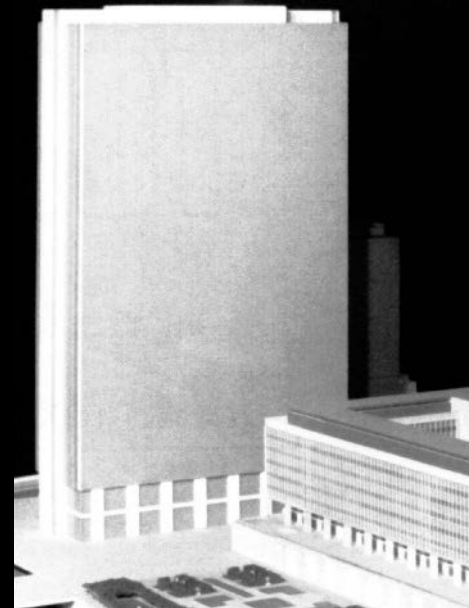
De vierentwintig liften die toegang gaven tot de verschillende verdiepingen maakten de bouw nodig van een tweede toren in Y-vorm, die tegen de hoofdtoren werd aangebouwd en nooit werd afgewerkt. De liften zoefden met een snelheid van 3, 4 of 5 m/seconde, volgens het type, naar de 32^{ste} verdieping waar een landingsplaats voor helikopters werd aangelegd, die nooit is gebruikt. Via verschillende kleuren op elke verdieping konden de gebruikers de plaats van de gekozen lift vinden. De aandrijving van de liften werd speciaal voor de *Financiëntoren* ontworpen en was uniek in de wereld.



Metalen schaalmodel van de Financiëntoren vervaardigd voor het onderzoek van het microklimaat en de aëroplastische en aëronomische tests.



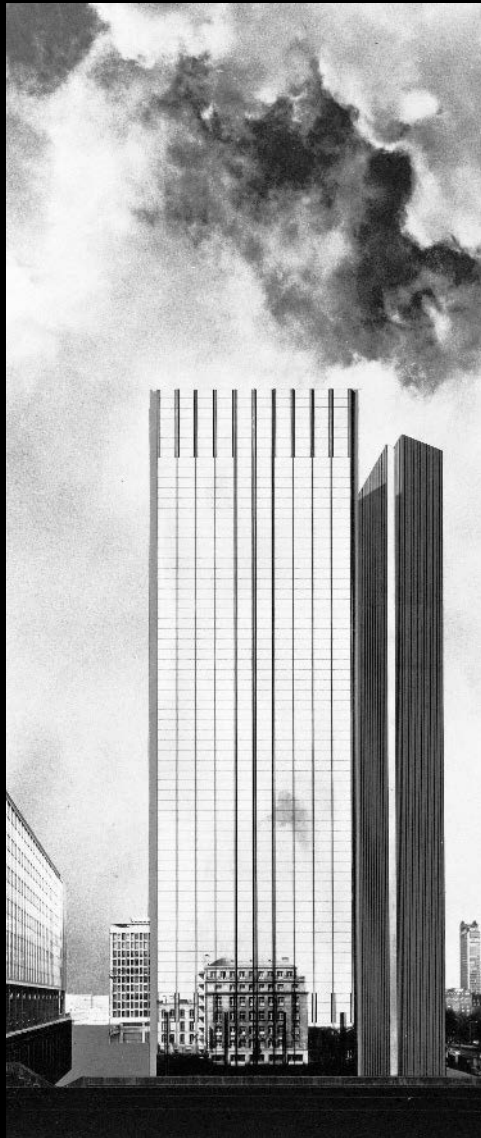
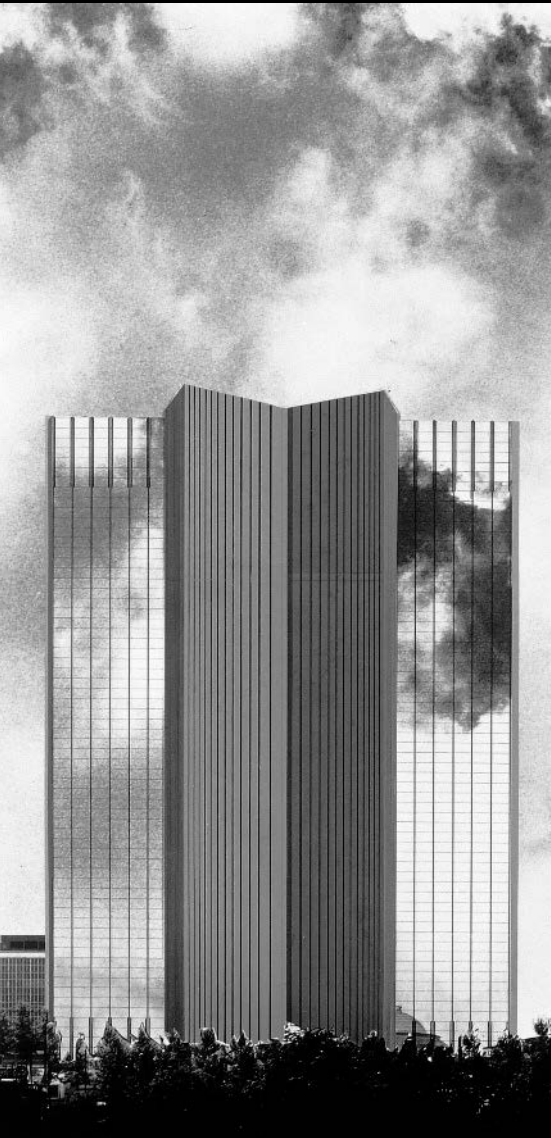
De Financiëntoren in 1973. Gedetailleerd plan van de benedenverdieping en opstand.



Schaalmodel van een vijfde voorontwerp van de toren.



Schaalmodel van het zesde en definitieve voorontwerp van de toren. Deze grote maquette, vervaardigd tussen 1962 en 1980, bevond zich in de grote ontvangsthallen van het Rijksadministratief Centrum en wordt momenteel bewaard bij de Regie der Gebouwen.



Definitieve ontwerpen van de Financiëntoren.



Algemeen beeld van het interieur van de Decrolyzaal.

Beeld van de natuurstenen buitenbekleding van de Decrolyzaal.



De polyvalente zaal

In 1963 werd beslist om een grote polyvalente zaal te bouwen aan de voet van de *Financiëntoren*. Het idee gaat terug tot het eerste ontwerp uit 1955 van Léon Stynen die op het immense terrein de bouw plande van twee zalen in een onafhankelijk paviljoen die open zouden staan voor het publiek. Het eerste paviljoen moest aan de voet van de eerste versie van de toren komen, het tweede voor het *Esplanadegebouw*. L. Stynen wou hiermee de monotonie van de kantoorblokken doorbreken en vermijden dat het Rijksadministratief Centrum een geïsoleerde en monofunctionele zone zou worden. De sculpturale buitenafwerking in witte steen en de indrukwekkende interieurdecoratie werden ontworpen door Stéphane Jasinski. De golvende vorm van de zaal werd beklemtoond door imposante lambriseringen in tropische houtsoorten. Het ontwerp stond nog onder de invloed van het uitbundige monumentalisme van de jaren 1960. De zogenaamde 'Decrolyzaal' was direct toegankelijk vanaf de Pachecolaan, maar ook via de tuinen. Ze was bestemd voor congressen en vergaderingen van de ambtenaren, maar ook voor de lokale bevolking en bezoekers ter gelegenheid van diverse evenementen.

Toegangen en verkeersassen

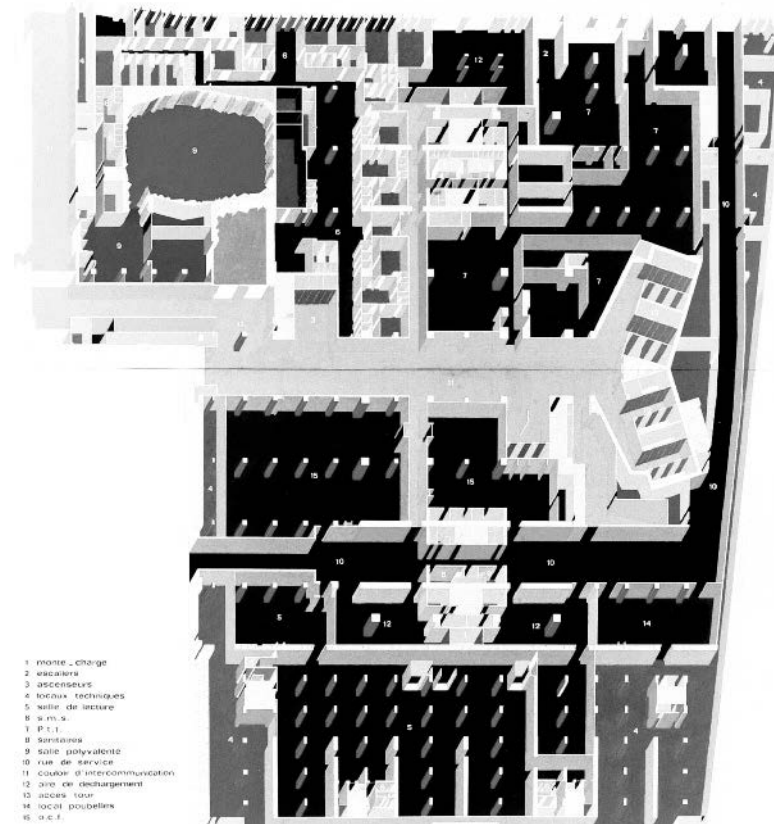
Het Rijksadministratief Centrum is van buitenaf bereikbaar met de trein, via de ondergrondse halte van het Congresstation op de Noord-Zuidverbinding. Het station is toegankelijk via de eerste overloop van de grote trap die afdaald naar de tuinen. Het dichtstbijzijnde metrostation is de halte 'Kruidtuin', op de hoek van de Kruidtuinlaan en de Koningstraat, op de metrolijn 2 Simonis-Delacroix. Langs de openbare weg zijn de parkeergarages gelijkvloers bereikbaar via de Pachecolaan. De buitenmuren van deze garages vormen een lange wand van hardsteen, doorbroken door de toegangen tot de voetgangerstrappen en de inritten voor de auto's.

Voetgangers kunnen het Centrum bereiken via de hoofdingang op het Congresplein naar het *Esplanadegebouw* en de Rivolistraat toe. De enige monumentale toegangen zijn de driedelige trap naar de esplanade op het Congresplein en de grote trap met de befaamde roestvrijstalen leuning die de esplanade verbindt met de tuinen. Twee trappen beschut door mooie symmetrische tuinpaviljoentjes, gebouwd in 1960 en bekleed met driedimensionale geometrische prefabelementen in witgeglazuurde keramiek, geven toegang tot de Pachecolaan en de parkeergarages. Twee loopbruggen overspannen de Pachecolaan, ter hoogte van de vroegere zetel van het *Gemeentekrediet*, thans *Dexia*, en de winkelgalerij *Passage 44* (deze loopbruggen zijn inmiddels afgebroken).

De interne toegankelijkheid wordt vergemakkelijkt door een lange gang die de liftgroepen en de trappen van elk departement met elkaar verbindt van het noorden tot het zuiden van het Rijksadministratief Centrum.

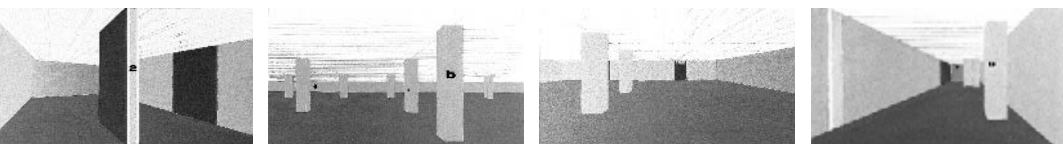


Tekening met doorsnede in drie dimensies van de toren, de multifunctionele zaal en de perspectieve kelderverdiepingen.



- 1 monte - charge
- 2 escaliers
- 3 ascenseurs
- 4 locaux techniques
- 5 salle de lecture
- 6 s.m.s.
- 7 P.T.I.
- 8 Sanitaires
- 9 Salle polyvalente
- 10 rue de service
- 11 couloir d'intercommunication
- 12 zone de chargement
- 13 accès tour
- 14 local poubelles
- 15 a.c.f.

Isometrisch beeld van een verdieping van de Financiëntoren.



Perspectiefbeeld van een typeverdieping van de Financiertoren.

De toren is toegankelijk via 24 liften, elk met een capaciteit van 20 personen, gegroepeerd in een liftschacht die tegen de kantoorstoren aanleunt. Een reeks roltrappen verbindt de ondergrondse niveaus met de benedenverdieping van de toren.

Onafhankelijk van het voetgangersverkeer in de gebouwen is een identieke verkeersroute, overdekt en ondergronds, voorzien vanaf het Congresstation naar het Rijksadministratief Centrum. Voetgangers die zich van de Congreskolom naar de *Financiertoren* willen begeven, kunnen een overdekte winkelgalerij nemen, de zogenaamde 'Rivolistraat', die op gelijkvloers niveau langs het gebouw loopt dat evenwijdig ligt met de Koningstraat. Langs de verzonken kant van de tuinen dient een lang wandelpad in gesloten circuit met trap naar de esplanade als verbinding met de Pachecolaan.

Langs deze laan ondersteunt een blinde muur in hardsteen de esplanade waaronder zich dienstlokalen en uitgestrekte parkeergarages bevinden.

Merkwaardige interieurs

De ontvangsthal (Blok E - 1980-1984)

'Wie de grote hal betreedt, waarvan de vloer bekleed is met graniet uit de streek van Zinnik, krijgt onmiddellijk een indruk van immensiteit. Hostesses zullen het publiek verwelkomen en begeleiden naar de spreekruimtes ingericht op de vier hoeken van deze zaal. Belgische wandtapijten zullen de muren sieren samen met een beeldhouwwerk van Olivier Strebelle, getiteld *L'Envol*, dat tegen de achterwand zal worden geplaatst. Dit alles om de bezoekers met de glimlach de onaangename fiscale aanslagen op te leggen'. (L. Nicaise - *Le Soir* van 4 februari 1983).

Stéphane Jasinski, broer van Stanislas Jasinski, was actief als binnenhuisarchitect. Hij heeft een weinig gekend oeuvre nagelaten dat vandaag echter bewonderd wordt om zijn monumentaliteit en mooie materialen. Ondanks zijn grote verdiensten, bestaat er geen enkele studie over zijn werk en ontbreekt zijn naam in de algemene naslagwerken over meubelkunst. Twee interieurontwerpen van de Financiertoren zijn nochtans zeker van zijn hand: de grote hal en de meditatiekamer. Ze getuigen van een monumentaliteit en vormentaal die zeer 'jaren 60' is – hoewel de werkzaamheden tot in 1983 hebben geduurd – en van het Rijksadministratief Centrum een homogeen



Ontvangsthal in 1985. Rusthoek met vaste stoelen in hardsteen, hout en leder. Op de achtergrond detail van een wandtapijt van TAPTA.

geheel maken. Deze eenheid in een stijl die verouderd en tegelijkertijd geëvolueerd was evenals de aanwezigheid van ambachtelijk bewerkte materialen was volgens critici achterhaald. Van op afstand gezien moet worden erkend dat de inrichting en het op maat gemaakte meubilair van de hal en de meditatiekamer een ambachtelijke en monumentale grandeur uitstralen die vaak schromelijk ontbreekt in de hedendaagse architectuur. In deze als wachtzaal bedoelde hal bevinden zich oordeelkundig gespreide kantoor- en vergaderhoekjes. Deze ruimte stemt in dit opzicht overeen met de immense en zozegde nutteloze hal van het Justitiepaleis van Joseph Poelaert.

De hal was verdeeld in meerdere compartimenten door met cupronikkel beklede elementen, bronskleurige scheidingshekken en omlijstingen, beveiligde deuren en leuning in bronskleurig messing rond de toegangen tot de roltrappen. Het meubilair was ambachtelijk vervaardigd en bestond uit zes lage tafels in Franse eik; schrijftafeltjes en stoelen in wengé, deze laatste overtrokken met vaarsleder, bevestigd op sokkels in gehouwen steen; grote vergadertafels in Franse eik; vaste wachtfauteuils; 56 eveneens vaste stoelen, bekleed met wit katoen en vaarsleder, rustend op en leunend tegen een sokkel en een muurtje in hardsteen, evenals consoles voor openbare telefooncellen in gevormd hout. Het meesterwerk was een conferentietafel in natuurlijke eik met een blad in gehard rookglas. Door zijn modulaire ontwerp kon deze tafel tot verschillende groottes worden uitgewerkt.

Het buitengewone verlaagde plafond bevatte ongeveer 1.700 opgehangen akoestische 'baffles', gevormde elementen in deels natuurlijk gemist, deels

Ontvangsthal, toestand in 1985. De maquette van het Rijksadministratief Centrum achter glas is zichtbaar. Op de achtergrond een van de wandtapijten van TAPTA.





Fotografische documentatie van de grote gemeubelde ontvangsthal, toestand in 1985. Aan het plafond zijn in diverse kleuren geschilderde cassettes bevestigd. Stéphane Jasinski ontwierp speciaal voor het Rijksadministratief Centrum een grote conferentietafel.

De grote gemeubelde ontvangsthal, toestand in 1985. Zicht op een vergaderzaal.

Ontvangsthal, toestand in 1985. Hardstenen afsluitingen van de ruimtes en traliewerk in messing.



geverfd beukenhout. Deze waren in zeven verschillende kleuren geschilderd: 760 in wit, 400 in geel, 280 in oranje, 50 in oranje-rood, 40 in felrood, 100 in rood en 80 in donkerrood. Deze zeven kleuren werden ook repetitief herhaald in de wandtapijten, de glasramen van de meditatiekamer en vormden de geleidingskleuren op de verdiepingen.

Daarnaast waren reusachtige kunstwerken in het geheel geïntegreerd. Twee monumentale wandtapijten, vervaardigd in gekleurde tule en jute, waren door de overheid besteld bij de Belgisch-Poolse kunstenaar TAPTA [(Maria Wierusz Kowalski (1926-1997))]. TAPTA had de textielafdeling bezocht van de *École supérieure de La Cambre* en zich daarna gespecialiseerd in vrije textielcreaties als muurdecoratie, nadien in de vrije ruimte. Na een verblijf van tien jaar in Belgisch-Congo, waar ze geëxperimenteerd had met gekleurde jutevezels, ontwierp ze de twee monumentale wandtapijten voor de ontvangsthal.

Een ander kunstwerk van groot formaat werd besteld bij beeldhouwer Olivier Strebelle. Deze emblematische kunstenaar werd geboren in Brussel in 1927. Samen met Pierre Alechinsky (°1927), Reinhoud (R. D'Haese, °1928), Christian Dotremont (1922-1979) et Michel Olyff (°1927) richtte hij in Brussel de *Ateliers du Marais* op die het startpunt vormde van de *Cobrabeweging* in de hoofdstad. Voor het Rijksadministratief Centrum ontwierp hij een monumentale bronzen sculptuur die een opvliegende vogel voorstelde. Het werk symboliseerde de natuur als tegengewicht voor de omringende architectuur.

STEPHANE JASINSKI (1907-2000)

Stéphane Jasinski, zoon van een Poolse vader en een Belgische moeder die zangeres was, schreef zich op 16-jarige leeftijd in aan de *Academie voor Schone Kunsten van Brussel* in de decoratieklas, waar hij les kreeg van Adolphe Crespin, groot ontwerper van affiches en sgraffiti in art-nouveaustijl.

Hij reisde veel en ontmoette in Helsinki architect Alvaar Aalto en in Denemarken architect Jorgen Bö. In 1929 ging hij naar Parijs waar hij werd aangeworven door de firma *Thonet*, die meubels maakte ontworpen door Mies van der Rohe, Le Corbusier, Charlotte Perriand en Marcel Breuer. In 1931 stelde *Thonet* hem aan als verdeler van hun producten bij de Belgische architecten.

In 1934 vestigde hij zich als interieurontwerper in Brussel. Naast zijn kantoor voor binnenhuisinrichting richtte hij een atelier op voor de fabricage van schrijnwerk en meubels van hoge kwaliteit.

In 1947 werd hij bevriend met Hugo Van Kuyck. Deze nodigde hem uit naar zijn kantoor in het *Rockefeller Center* in New York waar ze de plannen uitwerkten voor het toekomstige gebouw van de *Sociale Voorzorg* in Brussel. In samenwerking met Van Kuyck ontwierp hij

ook het interieur van drie pakketboten voor de *Compagnie Maritime Belge*.

In 1967 kreeg Jasinski de kans om bij de bouw van het nieuwe hoofdkantoor van de *Bank Lambert* samen te werken met het grote internationale bureau van de Amerikaanse architect Gordon Bunshaft (*Skidmore, Owings & Merrill*).

Hij maakte een groot aantal belangrijke ontwerpen, onder meer voor de renovatie van de *Empirezaal* van het Koninklijk Paleis van Brussel, van de internationale conferentiezalen van het Egmontpaleis, van de *residentie Belvédère* en het paleis van de graven van Vlaanderen in Brussel; voorts ontwierp hij de raadszaal van de *Generale Maatschappij van België*, van de *Algemene Spaar- en Lijfrentekas*, van de *Algemene Verzekeringen*, van *Belgian Shell* en van het *Koninklijk Instituut van het Kunstpatrimonium*.

Toevallig of door een gelukkige lotsbestemming



woonde Stéphane Jasinski meerdere jaren in twee huizen ontworpen door Henri Van de Velde, namelijk *Bloemenwerf* in Ukkel en diens eigen woning in Tervuren.

Binnenhuisarchitect Stéphane Jasinski in zijn atelier.



Gipsvorm van de monumentale sculptuur *L'Envol* in het atelier van Olivier Strebelle.



Algemeen beeld van de meditatiekamer in de Financiëntoren, toestand in 2004.

De 'kapel' of meditatiekamer (1981)

Een eerste meditatiekamer, in de documenten betiteld als 'de kapel', was omstreeks 1963 ondergebracht in het *Arcadengebouw* op het niveau van de tuin. Het enige plan waarop een rechthoekige 'kapel' met zicht op de tuin staat aangegeven, maakt deel uit van het dossier met de bouwvergunning voor de vleugels D en F (*Arcadengebouw*), ingediend door het architectenteam bij de Stad Brussel in 1962. De bouw van deze kapel was door het aartsbisdom Mechelen-Brussel bedongen in ruil voor de sloop van de zeer oude en eerbiedwaardige Sint-Laurenskapel. Deze kapel bevond zich aan de overzijde van de Pachecolaan en maakte deel uit van het vroegere *Sint-Elisabethklooster* dat in de Franse periode tot kazernes werd omgevormd. Om de huidige Pachecolaan te kunnen rechttrekken en verbreden in het kader van de werken aan de Noord-Zuidverbinding werden de *Sint-Elisabethkazernes* en de aanpalende kapel gesloopt.

De overbrenging van de nieuwe kapel, in 1970 een meditatiekamer geworden, van het *Arcadengebouw* naar de nieuwe *Financiëntoren* werd waarschijnlijk beslist in 1980.

In deze toren werd een nieuwe meditatiekamer geïnstalleerd tijdens de tweede fase van de werkzaamheden vanaf 1981. De plannen werden ontworpen door de twee nog in leven zijnde architecten van de stuurgroep,

Jean Gilson en Marcel Lambrichts. Het geheel werd uitgevoerd door de firma *De Coene Decor* uit Kortrijk in nauwe samenwerking met Stéphane Jasinski en meester-glasznijder Mau Van Doorslaer, monnik in de benedictijnenabdij van Zevenkerken nabij Brugge. Rekening houdend met de zeer 'Expo 58'-aandoende stijl van deze ruimte, is het voor zover nu bekend niet uitgesloten dat een deel van de bekleding en van het meubilair gerecupereerd is uit de kapel van 1962.

Volgens de uitvoeringsplannen, vroeger bewaard in het archief van de Regie der Gebouwen en onvrijwillig vernietigd tijdens de onderzoeksperiode in 2004, was de ruimte ingepast in een vierkant met een zijde van 11 meter en een plafond van 3,40 meter hoog. Gebouwd in de hoek van het plateau van de tweede verdieping, was deze ruimte ontworpen als een structuur die losstond van de rest van de kantoorplateaus. Het gebogen grondplan had aan de ene zijde een glasraam dat kunstmatig verlicht werd en aan de andere zijde een golvende muur opgetrokken uit groengeglazuurde baksteen. Een grote, meerkantige zuil verhief zich op twee derde van de ruimte. Deze zuil had een bekleding van wengéfineer waarop brede ribben van beuklaminaat waren gelijmd die doorliepen in de laminaatgebinten van een afgeplat gewelf in de vorm van een palmboom. Deze centrale zuil verborg in feite een betonnen pijler van de draagstructuur van de toren. Het parket is eik en

De waaivormig geplaatste panoramische glasramen van de meditatiekamer in de Financiëntoren. Toestand in 2004.



Centrale palmvormige kern van de plafondribben. Meditatiekamer van de Financiëntoren, toestand in 2004.



wengé, dat overeenstemde met de ribben, was ontworpen met een asymmetrisch straalvormig patroon.

De bakstenen van de blinde muur waren geglaazuurd in donkergroene tinten. Door de getande plaatsing van de stenen verhoogden deze glanzende maar sombere muren het dramatische effect van dit deel van de kapel ten opzichte van de andere kant van de ruimte waar het altaar stond. Dit 'gewijde' gedeelte baadde in overvloedig en zeer kleurrijk licht. De golvende muur, verdeeld in kleine rechthoekige ramen van essenhout, bestond uit grote rechthoekige panelen met gekleurde en abstracte glasramen die een soort panoramische waaier vormden. De stukken glas in blauw, geel, bruin, roze, rood, wit, grijs, enz. vertoonden alle nuances van de drie hoofdkleuren. In hun loden omlijsting kregen ze het abstracte uitzicht van langgerekte kleurige wolken tijdens een zonsopgang. Het meubilair bestond uit een honderdtal beukenhouten stoelen met rechte vormen. Het centrale meubilair, in eik met soepele en uitgepuurde lijnen, omvatte een altaar, drie stoelen voor de bedienaars en een lessenaar.

Aan de buitenkant, tegenover de verouderde kantoren, was de meditatiekamer herkenbaar aan een monumentale, afgeronde bekleding in glanzend aderhoutfineer.

Op vraag van de *Koninklijke Commissie van Monumenten en Landschappen* en op voorstel van staatssecretaris Emir Kir is dit opmerkelijke geheel zorgvuldig ontmanteld tijdens de renovatiewerken. Er wordt nog gezocht naar een aangepaste nieuwe bestemming.



De wenteltrappen die het niveau van het restaurant verbinden met de cafeteria's op de mezzanine.

Het restaurant en de cafeteria (1962)

Het restaurant en de cafeteria, ontworpen in het begin van de jaren 1960, mogen worden beschouwd als merkwaardige realisaties in hun soort. Bij gebrek aan archiefdocumenten of duidelijke mondelinge informatie, kan het ontwerp slechts met veel voorbehoud worden toegeschreven aan Stéphane Jasinski, zijn medewerkers, en de firma *De Coene* uit Kortrijk voor de uitvoering van het meubilair en de binnenafwerking.

De interessantste elementen die de verhuizing van het mobiele en vaste meubilair hebben overleefd, zijn de mozaïekbetegeling en de fijne leuning van de mezzanines en van de prachtige wenteltrappen met hun vlechtwerk van tropisch hout en roestvrij staal. Gezien door de rechthoekige ramen aan de tuinzijde hebben deze trappen de vorm van een houten en inox sculptuur gevormd door golvende en blinkende spiralen.

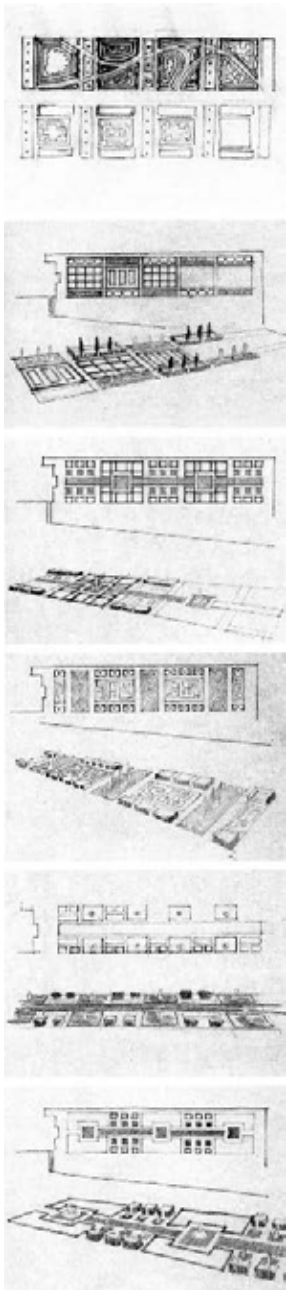
DE TUINEN

De tuinen zijn een meesterwerk van René Pechère. Hij verklaarde later dat hem zelf een ander idee voor ogen stond: 'Ik had deze moderne gebouwen graag ondergedompeld in een reusachtig bloementapijt her en der bezaaid met vierkante waterbekkens als een schilderij van Paul Klee. Tussen deze bekkens zou een betegeld wandelpad hebben gelopen, eveneens met asymmetrische vorm. Maar ik heb me uiteindelijk geschikt naar de unanieme wens van een geometrisch ontwerp.'

Voor de architecten maakte de aanleg van een groot park, dat herinnerde aan de tuinen van het voormalige klooster van de oratorianen, integraal deel uit van hun algemeen ontwerp. In dit park, en op de twee loopbruggen over de Pachecolaan, wilden ze monumentale kunstwerken installeren van 15 beeldhouwers die geselecteerd waren door minister Bohy van Openbare

Perspectiefbeeld van de tuinen.





Chronologische evolutie van de voorontwerpen voor de tuinen door R. Pechère.

Werken. Ook zitbanken, terrassen en trefpunten waren in het aanlegplan voorzien.

De terrastuin, ontworpen door landschapsarchitect R. Pechère, strekt zich uit over twee niveaus. Het bovenste niveau is een streng symmetrische parterre met in het midden een langgerekt waterkanaal onderbroken door twee fontein met telkens vijf waterbekkens. Aan weerszijden van dit kanaal liggen vierkante, door hagen omgeven prieeltjes met ronde fonteintjes in het midden. Het lagere niveau bestaat uit een door bomen afgeboorde tuin met in spiraalvorm aangelegde speelruimtes voor kinderen, omringd door struiken.

R. Pechère tekende het eerste ontwerp van de tuin in 1956. Bij het begin van de bouw van de eerste vleugels verving hij dit ontwerp door een ander met een meer eigentijdse vormgeving. De complexiteit van het gedeeltelijk hangend terras bezorgde de ingenieurs van openbare werken heel wat kopzorgen. Op vele plaatsen was er onvoldoende aarde aanwezig. Om bomen te kunnen planten was een voldoende dikke laag grond noodzakelijk. Sommige dwarsbalken in de ondergrond liggen slechts 2,50 m uit elkaar en 35 cm onder het aardoppervlak. Over bijna de hele lengte van de tuin strekken zich drie niveaus parkeergarages en kelderverdiepingen uit. De kleine vierkante priëlen naast het grote kanaal zijn daarom verhoogd zodat de hagen zich vrij normaal konden ontwikkelen. Het ontwerp van de tuin is dus in grote mate bepaald door de technische beperkingen van de ondergrond waaraan R. Pechère zich heeft moeten onderwerpen.

De prachtige hangende tuinen van het Rijksadministratief Centrum, ontworpen naar het voorbeeld van de legendarische en mythische hangende tuinen van Babylon, zijn een sprekend voorbeeld van geometrische tuinaanleg in vakvorm. Ze vertonen sterke gelijkenis met de tuin van de Kunstberg voor de koninklijke bibliotheek en bieden eveneens een prachtig uitzicht over de stad.

De tuinen, die een oppervlakte hebben van ongeveer 2,5 hectare, zijn zeer eenvoudig gestructureerd. Twee langgerekte tuinen strekken zich aan weerszijden van de lange zijden van het dak. Een lange en smalle watertuin loopt parallel met het *Arcadengebouw*. Tegen de Pachecolaan aan strekt zich een tuin uit met geknotte platanen. De aanplanting van platanen langs deze kant van de tuin is ook van belang in de stedenbouwkundige context. De geknotte toppen van de platanen vormen een groene zoom boven de enorme muur van de parkeergarage langs de Pachecolaan.

De watertuin bestaat uit een centraal kanaal waarrond afwisselend waterbekkens en intieme groene hoekjes zijn gerangschikt. De strenge schikking van het geheel wordt versterkt door de strakke architectuur van de water-



Zicht op de tuinen tijdens de aanleg.

partijen en de prieeltjes. Deze laatste liggen iets hoger en worden omgeven door kortgesnoeiide taxushagen. Trapjes geven toegang tot elk prieeltje dat in het midden een klein rond waterbekken heeft. In elke hoek staat een rustbank. De diepgroene kleur van de taxus contrasteert met de veelkleurige aanplantingen in de naburige bloemperken. De herhaling van de omheinde prieeltjes zorgt voor een goede integratie van deze eerder kleine elementen in de grote lineaire structuur van het geheel.

In de platanentuinen zijn de bomen in dichte rijen aangeplant. Een woud van kleine stammen ondersteunt het bladerdak. Witgeverfde rustbanken staan op geregelde afstanden. De stammen van de platanen zijn tot op een hoogte



Zicht op de tuinen tijdens de inrichtingswerkzaamheden.



Zicht op de tuinen van op de esplanade.

van circa 1,50 meter witgekalkt. Dit geeft een indruk van horizontaliteit aan deze ruimte en versterkt de juiste verhoudingen tussen zittende personen en het bladerdak. De speeltuin is afgezonderd in een hoek van de tuin. De spiraalvormige vormen van de zandbakken en de banken lijken zich te inspireren op de bewegingen van het water.

De watertuin en de platanentuin hebben een volkomen verschillend karakter wat hun gebruik betreft. Het gaat in feite om een gewaagde combinatie van twee radicaal verschillende sferen. Er was durf voor nodig om een koude en sobere watertuin te koppelen aan een mediterrane wandeltuin onder een dak van groen. De hoofdas van de tuin is min of meer noord-zuid gericht. Daardoor krijgt de platanentuin als eerste zonlicht. De watertuin komt slechts tot leven rond de middag wanneer de zon in het zuiden van achter het Rijksadministratief Centrum te voorschijn komt. Pas dan wordt duidelijk waarom hier geen bomen staan. Die zouden de zachte warmte van de namiddag en de avond in de weg hebben gestaan. De twee delen van de tuin zijn niet omheind of duidelijk gescheiden. Door hun compositie markeren ze echter virtueel de voornaamste circulaties van deze ruimte. De wandelaar komt de tuin binnen langs deze hoofdas en keert ook langs dezelfde weg terug om het park te verlaten. Dankzij de bijzonder doordachte aanleg biedt deze tuin alles wat men van een tuin mag verwachten: zitten op een bankje, kuieren en flaneren, zien en gezien worden.

De bouw van het Rijksadministratief Centrum markeert in Brussel het begin van de regeerperiode van de jonge koning Boudewijn en van een functionele architectuur die raakpunten vertoont met de tropische bouwstijlen en geïnspireerd is, in een late versie, op zowel de vormen van Le Corbusier als het Braziliaanse modernisme.

Het Rijksadministratief Centrum, ontwikkeld vanaf 1958, werd in het begin van de jaren 1970 door zijn critici – die droomden van een gekristalliseerde en immobiele stad en de groei van Brussel wilden afremmen – gehekeld als een gevolg en misschien zelfs als ultiem symbool van het Belgische unitarisme. Deze realiteit was volgens hen achterhaald door de grondwetsherziening van 1970 en de daaruit voortvloeiende decentralisatie van de overheidsdiensten. Dit complex moet echter worden begrepen als een noodzakelijke stedenbouwkundige operatie. Het vormt het logische verlengstuk van de Noord-Zuidverbinding die een lelijk lidteken in de stad had achtergelaten.

Het Rijksadministratief Centrum is een symbolisch kruispunt, een ontmoetings- en verbindingspunt. Zijn strategische aanwezigheid kan worden beschouwd als de ultieme symbolische belichaming van de behoefte aan zekerheid en grootheid van een land dat zijn kolonie verloren had en bevreesd was voor het federalisme. Het is effectief een monumentaal symbool van het centralisme van de Staat en mag dus zonder enige twijfel worden gezien als een architectonisch manifest van dit principe. Afgezien daarvan is het volgens sommige deskundigen ook het meest geslaagde architecturale geheel in Brussel van na de Tweede Wereldoorlog.

Het Rijksadministratief Centrum staat op een keerpunt in zijn geschiedenis. Om het gat in de begroting te vullen heeft de federale regering eind 2001 besloten de site in twee delen te verkopen aan een private vastgoedontwikkelaar die het complex zal renoveren. Deze verkoop – met de bijkomende verhuizing van ambtenaren – is besloten zonder dat grondig is nagedacht over de toekomst van de site die nochtans door haar centrale ligging en uitzonderlijke afmetingen een belangrijke troef vormt voor de stad. Sindsdien is het de taak van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest om het complex een nieuwe toekomst te geven. Het Rijksadministratief Centrum heeft het statuut gekregen van 'Gebied van Gewestelijk Belang' (GGB) en de gewestregering heeft de voorwaarden voor de renovatie vastgelegd. Op basis hiervan moet de Stad Brussel een dwingend plan opstellen om te vermijden dat een zeker stedenbouwkundig verleden en de ermee verbonden symbolische waarden worden uitgewist.



Beeld van het Arcadengebouw en de tuinen. De oermuren van de restaurants zijn beglaasd en kijken uit op de hangende tuin.

BIBLIOGRAFIE

- ANDREOLI, E., *Brazil's Modern Architecture*, London, 2004.
- Architecture* 59, nr. 27, 1959.
- Architecture-Urbanisme-Habitation* nrs. 3-4, maart-april 1949, pp. 25-31.
- BEKAERT, G., STRAUVEN, FR., *Bouwen in België 1945-1970*, tentoonstellingscatalogus, Brussel, 1971.
- BERNARD, P., *La salle de recueillement de l'ancienne Tour des Finances*, Presentatie voor de Algemene Vergadering van het *Corpus Vitrearum*, 3 februari 2006.
- BONTRIDDER, A., *Gevecht met de rede. Léon Stynen, leven en werk*, Antwerpen, 1979.
- COHEN, J.-L., *Mies van der Rohe*, London, 1996.
- DEMEY, Th., *Bruxelles, Chronique d'une Capitale, tome 2. De l'Expo 58 au siège de la CEE*, pp. 63-99, Brussel, 1992.
- GOYENS DE HEUSCH, S., *Stanislas Jasinski, architecte 1901-1978*. Tentoonstellingscatalogus galerie Claude Jongen, Brussel, 15 november tot 15 december 1979.
- GRISEL, L., *Les jardins de René Pechère*, AAM, Brussel, 2002.
- Habitat-Habitation* nr. 10, pp. 104-105, 1958.
- HENNE, A. et WAUTERS, A., *Histoire de la Ville de Bruxelles*, nieuwe uitgave van de oorspronkelijke tekst van 1845, deel 4, pp. 198-201, Brussel, 1975.
- Het Rijksadministratief Centrum*, brochure uitgegeven in januari 1973 door het Bureau van de Architecten van het Rijksadministratief Centrum.
- De toren van het Rijksadministratief Centrum te Brussel*, brochure uitgegeven door de Regie der Gebouwen, Brussel, 1980.
- La Maison* nr. 11, 1964, p. CCXI.
- Présence de Bruxelles*, 43, mei-juni 1961, pp. 23-24.
- RICQUIER, G., «L'Urbanisation de Léopoldville», in *L'Urbanisme au Congo belge*. Uitgaven van het ministerie van Koloniën, Brussel, 1953.
- VAN LOO, A., (red.), *Repertorium van de architectuur in België van 1830 to heden*, Mercatorfonds, Antwerpen, 2003.

In dezelfde collectie

1. HET JUBELPARK, ZIJN GEBOUWEN EN MUSEA (NL - FR - ESP - GB)
2. HET KERKHOF AAN DE DIEWEG (NL - FR)
3. DE GROTE MARKT VAN BRUSSEL (NL - FR - ESP - GB)
4. DE BEGIJNHOFWIJK (NL - FR)
5. DE HEIZEL (NL - FR - ESP - GB)
6. DE LOUIS BERTRANDLAAN EN HET JOSAPHATPARK (NL - FR)
7. DRIE VOORBEELDEN VAN PASSAGES UIT DE 19^{de} EEUW (NL - FR - ESP - GB)
SINT-HUBERTUSGALERIJEN - BORTIERGALERIJ - NOORDDOORGANG
8. ANDERLECHT DE COLLEGALE - HET BEGIJNHOF - HET ERASMUSHUIS (NL - FR)
9. DE ZAVEL DE WIJK EN DE KERK (NL - FR - ESP - GB)
10. DE VIJVERS VAN ELSENE EN OMGEVING (NL - FR)
11. DE SINT-KATELIJNEWIJK EN DE OUDE HAVENDOKKEN (NL - FR)
12. HET LEOPOLDSPARK ARCHITECTUUR EN NATUUR (NL - FR - ESP - GB)
13. DE SQUARESWIJK MARGARETA, AMBIORIX, MARIA-LOUIZA EN GUTENBERG (NL - FR - ESP - GB)
14. DE ARMAND STEURSSQUARE TE ST-JOOST-TEN-NODE (NL - FR)
15. HET KONINGSPLEIN EN DE WARANDEWIJK (NL - FR - ESP - GB)
16. DE OBSERVATORIUMWIJK IN UKKEL (NL - FR)
17. DE TERVURENLAAN (NL - FR)
18. HET WOLUWEDAL (NL - FR)
19. DE LOUIZALAAN (NL - FR)
20. DE CENTRALE LANEN (NL - FR)
21. SINT-GILLIS VAN DE HALLEPOORT TOT DE GEVANGENIS (NL - FR)
22. DE RINGLANEN VAN HET ROGIERPLEIN TOT DE HALLEPOORT (NL - FR)
23. DE SINT-BONIFATIUSWIJK (NL - FR)
24. DE ONZE-LIEVE-VROUW-TER-SNEEUWWIJK (NL - FR)
25. DE BRUSSELSE KANALEN (NL - FR)
26. DE MARKTPLAATSEN VAN DE VIJFHOEK (NL - FR)
27. GANGEN IN BRUSSEL (NL - FR)
28. UKKEL, HUIZEN EN VILLA'S (NL - FR)
29. DE EERSTE OMWALLING (NL - FR)
30. HET TER KAMERENBOS (NL - FR)
31. HET JUSTITIEPALEIS (NL - FR)
32. DE TER KAMERENABDIJ (NL - FR)
33. DE MOLIÉRELAAN EN DE BERKENDAALWIJK (NL - FR)
34. DE TUINWIJKEN LE LOGIS EN FLORÉAL (NL - FR)
35. BRUSSELSE BIOSCOPEN (NL - FR)
36. DE WOLSTRAAT EN HAAR HISTORISCHE GEBOUWEN (NL - FR)
37. HET KONINKLIJK DOMEIN VAN LAEKEN (NL - FR)
38. KERKHOFEN EN BEGRAAFPLAATSEN (NL - FR)
39. GESCHIEDENIS VAN DE BRUSSELSE SCHOLEN (NL - FR)
40. DE RINGLANEN VAN DE HALLEPOORT TOT HET ROGIERPLEIN (NL - FR)
41. DE ABDIJ VAN DIELEGEM (NL - FR)
42. HET VOORMALIGE COUDENBERGPALEIS (NL - FR - GB)
43. DE APPARTEMENTSgebouwen UIT HET INTERBELLUM (NL - FR)

Collectie Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis

De collectie **Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis** wordt uitgegeven om het culturele erfgoed van Brussel ruimere bekendheid te geven.

Boeken vol anekdotes, onuitgegeven documenten, oude afbeeldingen, historische overzichten met aandacht voor stedenbouw, architectuur en kunsten... een echte goudmijn voor de lezer en wandelaar die Brussel beter wil leren kennen.

Het Rijksadministratief Centrum

Het Rijksadministratief Centrum is ontstaan als gevolg van een stedenbouwkundig concept om een reusachtig complex op te richten voor de 14.000 ambtenaren van de centrale administraties. De bouw ervan begon in 1958 en duurde tot 1985. Door zijn concept en de spreiding van de verschillende volumes rond een panoramisch terras en geometrische tuinen is het een perfecte illustratie van de modernistische architectuur van de jaren 1960. Dit architecturale manifest van de centrale overheid getuigt van een monofunctionele en monumentale stedenbouwkundige visie die destijds op felle kritiek stuitte. In de nasleep van de federalisering van België werd het complex in 2003 verkocht aan een vastgoedgroep. De verdere toekomst ervan is een belangrijke uitdaging voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

